

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΔΥΤΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ & ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ-ΔΗΜΟΤΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΕΠΙΣΤΗΜΕΣ ΤΗΣ ΑΓΩΓΗΣ: ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ, ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ
& ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ»

*Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη
στο Ελληνικό Σχολείο (1947-1988)*

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΤΣΟΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΦΛΩΡΙΝΑ, 2023

***Η εκπαίδευση για την ιδιότητα του πολίτη
στο Ελληνικό Σχολείο (1947-1988)***

Μεταπτυχιακή Διπλωματική Εργασία
Βασιλική Τσολοπούλου

Τριμελής Επιτροπή Αξιολόγησης

Γιάννης Μπέτσας (Επιβλέπων), Επίκουρος Καθηγητής ΠΤΔΕ
Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Παναγιώτης Κιμουρτζής, Αναπληρωτής Καθηγητής ΠΤΔΕ
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Καθηγήτρια ΠΤΔΕ
Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Φλώρινα, 2023

*“Δεν γυρεύω μήτε το σταμάτημα, μήτε το
γύρισμα προς τα πίσω· γυρεύω το νου,
την ευαισθησία και το κουράγιο των
ανθρώπων που προχωρούν εμπρός.”*

*Απόσπασμα από την ομιλία του Γιώργου Σεφέρη
κατά την ανακήρυξή του ως επίτιμου διδάκτορα
της Φιλοσοφικής Σχολής του Α.Π.Θ, 1964.*

Ευχαριστίες

Με την ολοκλήρωση της διπλωματικής μου εργασίας, αισθάνομαι την ανάγκη να ευχαριστήσω θερμά όλους εκείνους που με στήριξαν και με βοήθησαν, προκειμένου να ολοκληρώσω επιτυχώς αυτό το σημαντικό κομμάτι των σπουδών μου.

Ειδικότερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω από καρδιάς τον καθηγητή μου και επόπτη μου, κύριο Γιάννη Μπέτσα, Επίκουρο Καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, ο οποίος με την όλη εκπαιδευτική και ερευνητική του εμπειρία, τις συμβουλές και την πάντα καλή του διάθεση, μου έδωσε σημαντικές γνώσεις, ιδέες και ευκαιρίες για ανάπτυξη σε επίπεδο σκέψης και δράσης. Έχοντάς τον ως πρότυπο, νιώθω μεγάλη ικανοποίηση και υπερηφάνεια που με τίμησε για ακόμα μια φορά με την εμπιστοσύνη και τη συνεργασία του.

Τέλος, ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω και στον κύριο Παναγιώτη Κιμουρτζή, Αναπληρωτή Καθηγητή του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Αιγαίου και στην κυρία Σοφία Ηλιάδου-Τάχου, Καθηγήτρια του Παιδαγωγικού Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας για την υποστήριξη της μεταπτυχιακής μου εργασίας

Περιεχόμενα

Ευχαριστίες.....	7
Περίληψη.....	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	13
α) Η έννοια της Πολιτειότητας.....	13
β) Η Αγωγή του Πολίτη.....	14
γ) Το χρονικό της εισαγωγής του μαθήματος «Αγωγή του Πολίτη».....	15
δ) Ο σκοπός & η μεθοδολογία της έρευνας.....	16
Αγωγή του Πολίτου των Λυγκώνη, Ζαφαράνα & Κουκουράκη.....	20
α) Εκδοτικά στοιχεία.....	20
β) Περιεχόμενα.....	20
γ) Εικονογράφηση.....	21
δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους.....	22
ε) Τα πολιτεύματα.....	23
στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου.....	25
ζ) Γενική αποτίμηση.....	29
Αγωγή του Πολίτου (1957) του Λαζαρίδη.....	31
α) Εκδοτικά στοιχεία.....	31
β) Περιεχόμενα.....	31
γ) Εικονογράφηση.....	33
δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους.....	33
ε) Τα πολιτεύματα.....	35
στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου.....	37
η) Γενική αποτίμηση.....	41
Αγωγή του πολίτου (1966) του Παπαϊωάννου.....	45
α) Εκδοτικά στοιχεία.....	45
β) Περιεχόμενα.....	45
γ) Εικονογράφηση.....	46
δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους.....	47
ε) Τα πολιτεύματα.....	48
στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου.....	49
η) Γενική αποτίμηση.....	55
Αγωγή του Πολίτου (1969) του Τσιρίμπα.....	59
α) Εκδοτικά στοιχεία.....	59

β) Περιεχόμενα	59
γ) Εικονογράφηση	61
δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους	61
ε) Τα πολιτεύματα	63
στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου	64
η) Γενική αποτίμηση	71
<i>Η Αγωγή του Πολίτη (1975) της Ρουσοπούλου</i>	<i>73</i>
α) Εκδοτικά στοιχεία	73
β) Περιεχόμενα	73
γ) Εικονογράφηση	75
δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους	76
ε) Τα πολιτεύματα	76
στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου	77
η) Γενική αποτίμηση	81
<i>Η Αγωγή του Πολίτη (1981) του Σαφαρίκα</i>	<i>85</i>
β) Περιεχόμενα	85
γ) Εικονογράφηση	87
δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους	88
ε) Τα πολιτεύματα	89
στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου	89
η) Γενική αποτίμηση	93
Συμπεράσματα	97
Βιβλιογραφία	106
Ελληνόγλωσση	106
Πηγές	107

Περίληψη

Το παρόν πόνημα αποτελεί μια ιστορικο-συγκριτική προσέγγιση σε ένα σύνολο πρωτογενούς υλικού, από έξι εγχειρίδια για το μάθημα της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης, «Αγωγή του Πολίτη», τα οποία κυκλοφόρησαν την περίοδο 1947 με 1988 που επιχειρεί να αναδείξει τις επίσημες προθέσεις της πολιτείας σε σχέση με την κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών. Πιο αναλυτικά, εκμεταλλευόμενοι τα πλεονεκτήματα συνδυασμού της ανάλυσης περιεχομένου και της ποιοτικής ανάλυσης σκιαγραφούμε τις αξίες, τις αντιλήψεις, τα πρότυπα και τα στοιχεία της πολιτειότητας που επιδιώκονταν να υιοθετηθούν από μαθητές και μαθήτριες. Αυτό επιτυγχάνεται κατά την εξέταση του πρωτογενούς υλικού μέσα από μια σειρά παραμέτρων όπως: τα εκδοτικά στοιχεία, τα βασικά δομικά στοιχεία, την αξιοποίηση της εικονογράφησης, την προσέγγιση των εννοιών έθνους και κράτους καθώς και των θεσμών της οικογένειας, της εκκλησίας και της εκπαίδευσης, συμπεριλαμβανομένων των τις προσεγγίσεων της εθνικής ιστορίας.

Λέξεις κλειδιά: Αγωγή του Πολίτη, πολιτειότητα, κοινωνικοποίηση, ανάλυση περιεχομένου, ποιοτική ανάλυση

The present work is a historical and comparative approach to a set of source material consisted of six guidebooks for the course of "Citizenship Education" which were taught to students of Primary Education and were published between 1947 and 1988. It attempts to highlight the official intentions of the state regarding the socialization of students. More specifically, taking into consideration the advantages of the combination of content analysis and qualitative analysis, we outline values, perceptions, cultural norms and elements of citizenship that were sought to be adopted by students. This is accomplished by examining the source material through a series of parameters such as: editorial elements, basic structural elements, use of illustration, approaches of the concepts of nation and state as well as family institution, church, educational structure, including the approaches of national history.

Key Words : Civics, Citizenship, Socialization, Content Analysis, Qualitative Analysis

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

α) Η έννοια της Πολιτειότητας

Η έννοια της πολιτειότητας διαμορφώνεται από το κοινωνικο-πολιτικό περιβάλλον και συνιστά ένα κατασκευάσμα πολιτισμικού χαρακτήρα που εμπεριέχει αλλά ταυτοχρόνως εμπεριέχεται στην τρέχουσα ιστορική συνθήκη (Van Gunsteren, 1998). Ως εκ τούτου έχουν επιχειρηθεί κατά καιρούς να οριστεί με διάφορους τρόπους αποτυπώνοντας το είδος της σχέσης που επιδιώκεται να αναπτυχθεί μεταξύ πολίτη και επίσημου κράτους. Έτσι κατά τον Κοντογιώργη (2003) στην ουσία η έννοια της πολιτειότητας εκφράζει το ανήκειν του ατόμου σε ορισμένη οργανωμένη πολιτεία (πολιτειότητα ως υπηκοότητα) και αποτυπώνει επιπλέον τη σχέση του ατόμου με την κυρίαρχη εθνοτική ομάδα (πολιτειότητα ως ιθαγένεια) που συγκροτείται πολιτειακά. Μια επιπλέον παράμετρο προσθέτει στην έννοια έρευνα των Osler και Starkey (2005) και αυτή αποτελεί τη συμμετοχή του ατόμου στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων και τον δημόσιο χώρο.

Σύμφωνα με την Νούλα (2014: 13-14) η έννοια της πολιτειότητας διακρίνεται σε τρεις κυρίαρχες ταξινομίες-μοντέλα.

α) το Φιλελεύθερο μοντέλο: Το μοντέλο αυτό εστιάζει περισσότερο στο πώς το άτομο μπορεί να αναπτύξει το κοινωνικό του status αλλά και παραδοσιακούς ρόλους μέσα τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του, με την πολιτική του δραστηριότητα να έρχεται σε δεύτερη μοίρα, περιοριζόμενη μονάχα στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος. Το εκλογικό δικαίωμα της ψήφου, αν και ενθαρρύνεται, δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα. Υπάρχει μάλιστα και η διάκριση του εν λόγω μοντέλου σε δύο «υποκατηγορίες», την ωφελιμιστική εκδοχή του, όπου το άτομο αποβλέπει στην αύξηση των οφελών μέσω των επιλογών του, ενώ στη δεύτερη οι επιλογές του καθορίζονται από τα δικαιώματά του στο πλαίσιο του σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων.

β) το Κοινοτιστικό μοντέλο: Στο επίκεντρο αυτού του μοντέλου βρίσκεται το σύνολο και η αλληλεγγύη μεταξύ των μελών του και όχι το άτομο. Η κοινότητα αποτελεί προτεραιότητα έναντι των λοιπών οντοτήτων, όπως αυτή του εθνικού κράτους και

ως εκ τούτου η ταυτότητα του ατόμου προσδιορίζεται από το ανήκειν σε συγκεκριμένες πολιτισμικές ή εθνοτικές ομάδες. Όλα τα παραπάνω καθώς και το γεγονός ότι μέσω αυτού του μοντέλου προωθείται η νομιμοφροσύνη και η εκπαίδευση για αυτό, αιτιολογεί την προτίμησή του από εθνικιστικά κινήματα.

γ) το Ρεπουμπλικανικό μοντέλο: Πρόκειται για ένα μοντέλο βασισμένο στην ελληνορωμαϊκή φιλοσοφική σκέψη που δίνει έμφαση στην σημασία της πολιτικής σκέψης αλλά και ενεργής δράσης του πολίτη σε ό,τι αφορά τη διατήρηση των δημοκρατικών θεσμών και την αποτελεσματική λειτουργία μιας δημοκρατικής κοινωνίας και την ευημερία του ίδιου του ατόμου. Ιδιαίτερο βάρος δίνεται στο ρόλο της κοινότητας ως θεσμικού πλαισίου στη ρύθμιση των συγκρούσεων μεταξύ των μελών της σε μια προσπάθεια να αμβλυνθούν οι διάφορες κοινωνικού, θρησκευτικού, πολιτισμικού χαρακτήρα και να υπερασπιστούν οι ευπαθείς ομάδες και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

β) Η Αγωγή του Πολίτη

Η Αγωγή του Πολίτη έτσι όπως μας είναι γνωστή τόσο μέσα από την σχολική πράξη με το ομώνυμο μάθημα και εγχειρίδιο όσο και με την ευρύτερη έννοια μιας κοινωνικής, εκπαιδευτικής διαδικασίας που αποβλέπει στο να διαμορφώσει την ταυτότητα του αυριανού πολίτη για τα νεαρά άτομα αποτελεί μια ιστορική κατασκευή. Μια κατασκευή βασισμένη σε ένα αφήγημα αναδρομικού χαρακτήρα που περιλαμβάνει επίλεκτα στοιχεία και αναμνήσεις αλλά και στοιχεία όπως τα ιδανικά, τα σύμβολα, τα ήθη, τα έθιμα, συγκεκριμένα ιστορικά γεγονότα κ.ά. Με παρόμοιο τρόπο συγκροτείται, άλλωστε και η εθνική ταυτότητα, η οποία επιστεγάζει την κοινωνική και πολιτική ταυτότητα των ατόμων (Θεοδωρίδης, 2004: 117-125 & Καριώτου: 2012: 50).

Σε ό,τι αφορά τα ομώνυμα εγχειρίδια, όπως θα αναδειχθεί και παρακάτω περιέχονται στοιχεία-πληροφορίες από διάφορους επιστημονικούς κλάδους, όπως αυτόν της κοινωνιολογίας, των πολιτικών επιστημών, της ιστορίας, της οικονομίας, της νομικής, της παιδαγωγικής ακόμα και της ψυχολογίας. Όμως αξίζει να επισημανθεί ότι η Αγωγή του Πολίτη δεν επιτελείται αποκλειστικά μέσα από το αντίστοιχο μάθημα αλλά διαποτίζει μεγάλο μέρος των λοιπών εγχειρίδιων και

μεγάλο μέρος της σχολικής ζωής όπου επιτελείται άμεσα η κοινωνικοποιητική διαδικασία.

γ) Το χρονικό της εισαγωγής του μαθήματος «Αγωγή του Πολίτη»

Βρισκόμαστε μόνο λίγα χρόνια μετά την λήξη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και στη δίνη των εξελίξεων του Εμφυλίου Πολέμου. Λίγο πριν τον τερματισμό και του τελευταίου και έχοντας γίνει κατανοητό από τις πολιτικές ηγεσίες ότι το σχολείο αποτελεί ένα δίαυλο μεταφοράς του πολιτικού λόγου στις νέες γενιές αρχίζουν το 1949 με σχετική πρωτοβουλία του τότε Υπουργού Παιδείας, Κ. Τσάτσου οι συζητήσεις για το πώς από νωρίς θα απομακρυνθεί κάθε επικίνδυνη για την ενότητα του ελληνικού έθνους και την κοινωνική ισορροπία ιδέα (Καρακατσάνη, 1998: 133-134). Αναζητούνται λοιπόν τρόποι που θα χτίσουν τα θεμέλια της κοινωνίας και τις αξίες της πάνω στον ιδεολογικό κορμό του τρίπτυχου «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια» συνδεδεμένες πάντα με την ηθική, την θρησκευτική και την εθνική διαπαιδαγώγηση (Φραγκουδάκη, 1979: 190–191, Αλιβιζάτος, 1986: 260-261).

Στο πλαίσιο αυτών των συζητήσεων διατυπώνονται και οι πρώτες νύξεις σχετικά με την εισαγωγή στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση ενός, μαθήματος παρόμοιου με αυτό της «Αγωγής του Πολίτη» που ήδη διδασκόταν στις Γυμνασιακές τάξεις από τη δεκαετία του 1930, ένα μάθημα που θα έχει τη δική του ξεχωριστή θέση μέσα στο πρόγραμμα σπουδών. Οι τοποθετήσεις επί αυτού ήταν αντικρουόμενες με αυτές που είχαν αποτρεπτική χροιά να παρουσιάζουν περισσότερο ενδιαφέρον. Σύμφωνα λοιπόν με τις τελευταίες, τα ήδη διδασκόμενα μαθήματα της Ιστορίας και της Γεωγραφίας επιτύγχαναν τους στόχους της πολιτικής διαπαιδαγώγησης, ενώ ελλόχευε ακόμη και ο φόβος πως η αναπόφευκτη αναφορά και στα δικαιώματα του πολίτη που θα περιελάμβανε ένα τέτοιο μάθημα, θα οδηγούσε ενδεχόμενα σε «κοινωνική φλυαρία» (Καρακατσάνη, 1998:139, Χριστιάς, 1983). Στον αντίποδα, οι φιλελεύθερες ιδέες έκαναν λόγο μεταξύ άλλων για τη διαμόρφωση χρηστών πολιτών, με κριτική σκέψη που θα τύχουν από νωρίς της προετοιμασίας για την μετέπειτα συμμετοχή τους στην δημόσια ζωή. Στο μόνο ίσως στο οποίο οι δύο «παρατάξεις» παρουσίαζαν ταύτιση απόψεων ήταν στη

διαπίστωση ότι ο ελληνικός λαός σερούνταν, ιδιαιτέρως εκείνη την εποχή, πολιτικής συνείδησης (Καρακατσάνη, 1998: 139 & Καρακατσάνη, 2003: 116).

Έτσι λοιπόν τον Σεπτέμβρη του ίδιου έτους με δυο εγκυκλίους (77581 & 77586) που αποστέλλονται από τον Κ. Τσάτσο προς τους επιθεωρητές και τους διδάσκοντες της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, τονίζεται πως είναι ανάγκη να περιληφθεί η «Αγωγή του Πολίτη» στο Αναλυτικό Πρόγραμμα του Δημοτικού Σχολείου, με σκοπό να ενισχυθεί η δημοκρατική και εθνική συνείδηση, να σφυρηλατηθεί το αίσθημα της ευθύνης και της αλληλεγγύης, έτσι ώστε να καταλαγιάσουν τα ελληνικά ελαττώματα (όπως ο ατομικισμός, ο εγωισμός και η ανυπακοή) (Καρακατσάνη, 1998: 140; 2003: 116).

Λίγα χρόνια αργότερα, το 1955 και συγκεκριμένα με την εγκύκλιο 37 3/10/1955, εισάγεται επίσημα στα Δημοτικά Σχολεία η διδασκαλία του μαθήματος-«προάγγελου», «Εθνική Αγωγή» για τους μαθητές και τις μαθήτριες της τελευταίας τάξης και ένα χρόνο αργότερα [νομοθετικό διάταγμα 3628 (ΦΕΚ 278/16-11-1956)] στη θέση αυτού η «Αγωγή του Πολίτη», εντασσόμενη στα πατριδογνωστικού περιεχομένου μαθήματα προοριζόμενη επιπροσθέτως και για τους μαθητές της Ε΄τάξης (Παπαμανώλης, 1995). Επρόκειτο για ένα μονόωρης διάρκειας μάθημα που ξεκίνησε να διδάσκεται το επόμενο σχολικό έτος και χρησιμοποίησε ως πρώτο του εγχειρίδιο το έργο του Ν. Λαζαρίδη, με τίτλο «Αγωγή του Πολίτη» (Ανδρέου, 2003).

Σύμφωνα με την Καρακατσάνη, το χρονικό διάστημα 1957-1963 εκδίδονται αρκετά εγχειρίδια για το μάθημα της «Αγωγής του Πολίτη» από ιδιωτικούς εκδοτικούς οίκους. Τα περισσότερα από αυτά λαμβάνουν σχετική έγκριση από το Υπουργείο και προτείνονταν ως βοηθητικά στο έργο των διδασκόντων, οι οποίοι είχαν δυνατότητα επιλογής αυτών (Καρακατσάνη, 2003: 117 Καρακατσάνη, 1998: 35).

δ) Ο σκοπός & η μεθοδολογία της έρευνας

Αρκετές είναι πια στις μέρες μας οι έρευνες που επιχειρούν να αναλύσουν το ιδεολογικό περιεχόμενο των σχολικών εγχειριδίων και διερευνούν μεταξύ άλλων και τη σημασία συγκεκριμένων προτύπων, αξιών και θεσμών που αναδεικνύονται

σε αυτά (Μπονίδης & Χοντολίδου, 1997: 190-191, Wain, 1992: 38). Κάτι τέτοιο αποτελεί απόρροια του γεγονότος ότι τα σχολικά εγχειρίδια δεν είναι ποτέ ουδέτερα, αφού πάντοτε διαποτίζονται από μια συγκεκριμένη παιδαγωγική φιλοσοφία, της οποίας οι απαρχές έχουν πολιτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα. Θα μπορούσαμε όμως να πούμε πως υπάρχει και μια μερίδα-κατηγορία σχολικών εγχειρίδιων, αυτή των κοινωνικών επιστημών, που ως ένα βαθμό διαμορφώνονται ως ιδεολογικά εργαλεία, οπότε και ως τέτοια θα πρέπει και να αξιολογούνται.

Ο σκοπός, λοιπόν της παρούσας έρευνας αποτελεί η συγκριτική μελέτη των επίσημων προθέσεων της πολιτείας (μέσω του Υπουργείου Παιδείας) όσον αφορά την άμεση πολιτική κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών, μέσω των εγχειριδίων των μαθημάτων «Πολιτικής Αγωγής» στην Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση από το 1947 μέχρι το 1988.

Πιο συγκεκριμένα, θα μελετηθεί το κείμενο και το περικείμενο σχολικών εγχειριδίων που χρησιμοποιήθηκαν για το μάθημα της «Πολιτικής Αγωγής» στα Δημοτικά Σχολεία της χώρας μας για την εξεταζόμενη περίοδο, ώστε να αναδυθούν οι αξίες, οι αντιλήψεις, τα πρότυπα (στοιχεία τα οποία συντελούν στη διαμόρφωση πολιτικών απόψεων και στάσεων) και γενικότερα τα στοιχεία της πολιτικής ταυτότητας που επιδιώκονταν να υιοθετηθούν από τους μαθητές και τις μαθήτριες της αντίστοιχης εκπαιδευτικής βαθμίδας.

Η σκιαγράφηση της πολιτειακής ταυτότητας των μαθητών και των μαθητριών που επιδιώκεται κάθε φορά θα προκύπτει από την εξέταση του τρόπου παρουσίασης του περιεχομένου των εγχειριδίων, μέσα από:

- ❖ τα εκδοτικά στοιχεία του εγχειριδίου.
- ❖ τα βασικά δομικά γνωρίσματα του εκάστοτε εγχειριδίου (κεφάλαια-ενότητες-θεματικές, υποενότητες κτλ).
- ❖ την αξιοποίηση της όποιας εικονογράφησης.

- ❖ το πώς το κάθε εγχειρίδιο ορίζει τις βασικές πολιτικές/πολιτειακές έννοιες του έθνους, του κράτους, τα είδη των πολιτευμάτων και τους θεσμούς της οικογένειας, της εκκλησίας και του σχολείου.
- ❖ το πώς αναλύει τα κομβικά ιστορικά γεγονότα της πρόσφατης για τους συγγραφείς του πολιτικής ιστορίας της σύγχρονης Ελλάδας καθώς και το πώς παρουσιάζει την ιστορική πορεία του ελληνικού έθνους από την αρχαιότητα μέχρι πρόσφατα.
- ❖ μια γενική αποτίμηση σε συνάρτηση με τα λοιπά στοιχεία ενδιαφέροντος που παρουσιάζει το εκάστοτε εγχειρίδιο ως μέσο πολιτικής κοινωνικοποίησης-εκκοινωνισμού συσχετιζόμενα με προγενέστερα και μεταγενέστερα αυτού.

Από πλευράς μεθοδολογίας, για την περάτωση της παρούσας εργασίας επιλέχθηκε ο συνδυασμός δύο ερευνητικών μεθόδων, της ανάλυσης περιεχομένου και συγκεκριμένα της ποιοτικής ανάλυσης περιεχομένου και της ιστορικο-συγκριτικής ανάλυσης. Ο συνδυασμός τους θεωρήθηκε απαραίτητος ώστε να καλυφθούν τα όποια μεθοδολογικά κενά ενδεχομένως θα παρουσίαζε η μεμονωμένη και ξέχωρη χρήση μιας εκ των δύο. Συγκεκριμένα, με την ποιοτική ανάλυση περιεχομένου που φέρει όλα τα θετικά χαρακτηριστικά της ποσοτικής έρευνας και δίνει έμφαση στην σε βάθος διερεύνηση του υλικού ως προς τα διάφορα χαρακτηριστικά του (εδώ: ώστε να γίνουν φανερές τόσο οι έκδηλες όσο και οι λανθάνουσες προθέσεις της πολιτείας για την άμεση κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης) αλλά και στην μετέπειτα ποιοτική-ερμηνευτική αξιοποίησή τους (Καϊσέρογλου, 2010: 135). Με τη δεύτερη, την ιστορική-συγκριτική ανάλυση, θα επιχειρήσουμε να αναδείξουμε και να ερμηνεύσουμε τις πιθανές διαφοροποιήσεις που θα αναδυθούν για τον τρόπο που επιδιώκεται από το εκάστοτε εγχειρίδιο η κοινωνικοποίηση των μαθητών/τριών και των διαφορών μεταξύ των γνωρισμάτων που στοιχειοθετούν κάθε φορά τον «σωστό» τύπο πολίτη (Μπουζάκης, 2008).

Σε ό,τι αφορά το πρωτογενές υλικό της έρευνάς μας, αυτό το αποτελούν επτά εγχειρίδια, αντιπροσωπευτικά της εξεταζόμενης χρονικής περιόδου τα οποία

αντλήσαμε μέσα από το ψηφιακό αποθετήριο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής (ΙΕΠ).

Αγωγή του Πολίτου των Λυγκώνη, Ζαφαράνα & Κουκουράκη

α) Εκδοτικά στοιχεία

Πρόκειται για εγχειρίδιο που αξιοποιήθηκε την περίοδο της δεκαετία του '50¹ για τις ανάγκες του μαθήματος της Αγωγής του Πολίτου στις δύο τελευταίες τάξεις του Δημοτικού Σχολείου (Ε' & Στ'). Ασπρόμαυρο, σε γλώσσα δημοτική με στοιχεία καθαρεύουσας εκδίδεται από το αθηναϊκό Τυπογραφείο «Ο Προμηθεύς», ενώ συγγραφείς

του είναι οι Σπ. Λυγκώνης, Π. Ζαφαράνας και Ι. Κουκουράκης.

β) Περιεχόμενα

Πυκνογραμμένο, με μεσαίου μεγέθους γραμματοσειρά αποτελείται από 72 συνολικά σελίδες που διαμοιράζονται δυσανάλογα σε εννέα επιμέρους κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει τις δικές του υποενότητες.

Πιο συγκεκριμένα αυτά έχουν εξής:

Α' Κεφάλαιον: «Το έθνος» (Τι λέγεται έθνος/ Λαός-Κράτος-Πολιτεία)

Β' Κεφάλαιον: «Η εκκλησία» (Η εκκλησία της Ελλάδος/ Διοίκηση της εκκλησίας της Ελλάδος/ Ορθόδοξος Χριστιανική Εκκλησία)

Γ' Κεφάλαιον: «Το Σύνταγμα» (Έννοια του Συντάγματος/ Ιστορία των Ελληνικών πολιτευμάτων/ Νόμος της Επιδαύρου/ Πολιτικόν Σύνταγμα/ Ηγεμονικόν Σύνταγμα Ναυπλίου/ Το πρώτο Σύνταγμα της Ελλάδος/ Εκθρηνισμός του Όθωνα, Σύνταγμα του 1864/ Η βασιλευόμενη Δημοκρατία, το Σύνταγμα του 1952)

Δ' Κεφάλαιον: «Εξουσίες της Πολιτείας» (Εκλογή της Βουλής/ Εκλογικό Σύνταγμα/ Ψήφισις Νόμων/ Διατάγματα/ Εγκύκλιοι-Διαταγές-Πράξεις/ Εκτελεστική Εξουσία/ Δικαστική Εξουσία)

¹ Δεν υπάρχουν βάση του τρόπου που σώζεται το εν λόγω εγχειρίδιο σαφείς πληροφορίες για την χρονολογία έκδοσης και αξιοποίησής του στην εκπαίδευση. Ωστόσο πρόκειται για ένα από τα πρώτα που χρησιμοποιήθηκαν από την επίσημη εισαγωγή του αντίστοιχου μαθήματος στα Δημοτικά Σχολεία της χώρας

Ε' Κεφάλαιον: «Αυτοδιοικήσεις» (Διοικητικό Σύνταγμα/ Κοινότης/ Δήμος/ Καθήκοντα Κοινοτικών και Δημοτικών Αρχών/ Έπαρχος/ Νομάρχης/ Γενική Διοίκησης/ Νομικά πρόσωπα/ Εθνικόν Ίδρυμα/ Πατριωτικόν Ίδρυμα/ Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός)

Στ' Κεφάλαιον: «Πολιτεύματα»

Ζ' Κεφάλαιον: «Καθήκοντα του Πολίτου» (Τα αγαθά της κοινωνικής ζωής/ Ισότης/ Κληρονομία/ Ιδιοκτησία/ Πολιτικά Δικαιώματα/ Στρατιωτική υποχρέωσις/ Ελευθερία/ Προσωπική ελευθερία/ Δικαιώματα του ανθρώπου που απορρέουν από το δικαίωμα της ελευθερίας/ Φιλανθρωπία/ Ανάπαυσις και ησυχία)

Η' Κεφάλαιον: «Διεθνείς Σχέσεις» (Σχέσεις με τους άλλους λαούς/ Πρόξενοι και Πρέσβεις)

Θ' Κεφάλαιον: «Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ)» (Η φρίκη του πολέμου/ Η σύσκεψις του Λονδίνου/ Καταστατικός χάρτης του Ατλαντικού/ Το σχέδιο του Ντάμπαρτον/ Κύρια σημεία του καταστατικού χάρτου/ Έναρξις λειτουργίας του ΟΗΕ/ Η δράσις του ΟΗΕ)

γ) Εικονογράφηση

Πρόκειται για ένα ασπρόμαυρα τυπωμένο εγχειρίδιο, με ελάχιστη εικονογράφηση. Πιο αναλυτικά, περιλαμβάνει έντεκα εικόνες, στην πλειοψηφία τους με μορφή μπορντούρας, που εμφανίζονται κατά την έναρξη ή τις απολήξεις των κεφαλαίων και δυο σκίτσα: ένα με το εικόνισμα της Παναγίας και ένα με τον Παρθενώνα δίπλα στον οποίο κυματίζει η ελληνική σημαία. Οι αποτυπώσεις αυτές δεν φαίνεται να εξυπηρετούν κανένα άλλο σκοπό, πέραν του αισθητικού, καθώς δεν εμφανίζονται συστηματικά και ομοιόμορφα σε όλη την έκταση του εγχειριδίου, παρά μονάχα σαν μικρές «εκπλήξεις». Ενώ το γεγονός ότι απουσιάζει η αναγραφή του ονόματος του εικονογράφου δικαιολογεί στα μάτια μας το πενιχρό της εικονογράφησης, επιβεβαιώνοντας παράλληλα την μάλλον όχι τόσο σημαντική, για εκείνη την εποχή, διδακτική αξιοποίηση της εικόνας για το συγκεκριμένο μάθημα. Παρόλα αυτά, όσο και αν εμφανίζεται πενιχρή η εικονογράφηση στο κυρίως σώμα του εγχειριδίου, χωρίς να έχει κάτι ιδιαίτερο να παρουσιάσει το αντίθετο επιχειρείται δια του εξωφύλλου, όπου μέσα από ένα ολοσέλιδο εικονογραφικό τρίπτυχο μας

παρουσιάζεται, όλο νόημα το επικρατές ιδεολογικό τρίπτυχο πατρίς-θρησκεία-οικογένεια.

δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους

Η έννοια του έθνους είναι η πρώτη που παρουσιάζεται στο υπό μελέτη εγχειρίδιο. Ως έθνος λοιπόν ορίζεται μια ενότητα ανθρώπων που ανήκουν στην ίδια φυλή, μιλούν την ίδια γλώσσα, ασπάζονται την ίδια θρησκεία, έχουν το ίδιο παρελθόν ιστορικά, τα ίδια ήθη, τα ίδια έθιμα, τον ίδιο πολιτισμό και τα ίδια εθνικά ιδανικά. Την αξία του έθνους μοιάζει να ενισχύουν ιδιαίτερος τα εθνικά ιδανικά, το περιεχόμενο των οποίων προσδιορίζεται λίγο μετά και σχετίζεται με τη διαφύλαξη της τιμής της πατρίδας, του έθνους και την προκοπή της φυλής, χαρακτηριστικά τα οποία δεν μπορεί να εκλείπουν από ένα έθνος και επιπλέον όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται: *«Τα εθνικά ιδανικά θερμαίνουν την ψυχή της φυλής, την γαλουχούν και την οδηγούν στην ίδια κοίτη, όπως οδηγεί ο ποταμός τα νερά του στην ίδια κατεύθυνση.»* (σελ 5). Αξίζει να σημειωθεί ότι στην προσπάθεια ορισμού της έννοιας του έθνους γίνεται δυο φορές η χρήση της λέξης «οικογένεια» σε μια προσπάθεια παραλληλισμού αλλά και συναισθηματικής φόρτισης της εισαγόμενης έννοιας με αισθήματα παρόμοια με αυτά που γεννιούνται στους κόλπους μιας οικογένειας. Στο ίδιο κεφάλαιο, η έννοια του κράτους είναι η δεύτερη κατά σειρά έννοια που επιχειρείται να ορισθεί μέσα από το εξεταζόμενο εγχειρίδιο αρχικά με ακόμη πιο συχνό τον παραλληλισμό με την οικογένεια και αργότερα ως η δύναμη εκείνη που προστατεύει την ζωή, την τιμή, την περιουσία και την ελευθερία του λαού και στην συνέχεια ειδικά, με αναφορά στο ελληνικό κράτος, που επιφορτίζεται με τις παραπάνω ευθύνες και αποστολές υπερασπιζόμενο την τιμή του έθνους και του λαού, ζητώντας παράλληλα ως αντάλλαγμα από τον τελευταίο θυσία για τα εθνικά ιδανικά. Επιπροσθέτως, προβλέπεται η διάκριση του εν λόγω όρου από τον προηγούμενο. Το έθνος, είναι κάτι πολύ ευρύτερο και εκτίνεται πέραν των συνόρων, ενώ το κράτος είναι κάτι πιο περιορισμένο και συγκεκριμένο και έχει υπό τη σκέπη του και ανθρώπους άλλων εθνικοτήτων. Το κεφάλαιο αυτό κλείνει με την αναφορά στο χρέος του κάθε πολίτη που είναι *«[...] να υποτάσσεται στην γνώμη της πλειοψηφίας και να θυσιάζει το προσωπικό του συμφέρον, χάριν του συμφέροντος των πολλών.»* (σελ 7) κάτι, που θα μπορούσαμε να πούμε, ότι είχε διατυπωθεί ήδη

μέσα στη ροή του κεφαλαίου με άλλα λόγια σε συνάρτηση με την έννοια του πολιτισμού (*«Μια πολιτισμένη κοινωνία σκέπτεται περισσότερο με την καρδιά και ακολουθεί την πορεία που επιτάσσουν περισσότερο τα ιδανικά παρά τα ένστικτα.»*, σελ 5). Αξίζει ακόμα να σημειώσουμε ότι την έννοια του έθνους την συναντούμε και στο επόμενο κεφάλαιο που αφιερώνεται στο θεσμό της εκκλησίας. Στο κεφάλαιο αυτό το έθνος, η σημασία του οποίου έχει καταστεί βαρύτερη από το πρώτο κεφάλαιο, αξιοποιείται για να νοηματοδοτήσει το θεσμό της ελληνικής θρησκείας και της εκκλησίας, η οποία καλείται ως *«το κυριότερο στήριγμα του έθνους»* (σελ 8), το στοιχείο εκείνο που *«έθρεψε την απελπισμένη ψυχή του ραγιά»* (σελ 8) και *«με βεβαιότητα [...] οφείλει την ύπαρξή του»* (σελ 5) σε αυτήν.

ε) Τα πολιτεύματα

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι το ζήτημα των πολιτευμάτων και η περιγραφή του τρόπου άσκησης της εξουσίας κυριαρχεί μέσα στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο από την άποψη ότι έρχεται στο προσκήνιο μέσα από τρία διαφορετικά κεφάλαια. Αρχικά λοιπόν εμφανίζεται στο τρίτο κεφάλαιο-«Το Σύνταγμα». Από τις πρώτες γραμμές κιάλας του κεφαλαίου, γίνεται μια σύντομη αναφορά στο δημοκρατικό πολίτευμα που ξεχώρισε μεταξύ άλλων στην αρχαιότητα για τα θαύματα επί Περικλέους και ταυτόχρονα αρχίζει να ξετυλίγεται το κουβάρι μιας ιστορικής αναδρομής μέσα από τις συνταγματικές αλλαγές και αναθεωρήσεις για τον τρόπο που κυβερνήθηκε η χώρα από την εποχή της πτώσης της Κωνσταντινούπολης μέχρι και την εποχή που γράφεται το υπό εξέταση εγχειρίδιο. Το επόμενο κεφάλαιο που σχετίζεται με το ζήτημα των πολιτευμάτων έστω και εμμέσως είναι αυτό που αναφέρεται στις εξουσίες της πολιτείας (Κεφάλαιο Δ΄) όπως αυτές διαμορφώνονται την εποχή που κυκλοφορεί το μελετώμενο βιβλίο, δίνοντας αναλυτικές περιγραφές για αυτές συμπεριλαμβανομένων και των δικαιοδοσιών του βασιλέα (*«[...] είναι ο ανώτατος άρχων της Πολιτείας και συμβολίζει την μεγαλειότητα του Έθνους.»*, *«Ο Βασιλεύς είναι ανεύθυνος. Βασιλεύει αλλά δεν κυβερνά.»* σελ 18, *«Την εκτελεστική εξουσία την ασκεί ο Βασιλεύς δια των υπουργών, που διορίζει ο ίδιος.»* σελ 22). Τέλος, το τρίτο και τελευταίο κεφάλαιο, (Κεφάλαιο Στ΄), το «επισήμως» αφιερωμένο στα πολιτεύματα είναι και αυτό που ορίζει το περιεχόμενό τους. Πιο αναλυτικά, εκεί τα πολιτεύματα ορίζονται ως το σύνολο των κανόνων που ρυθμίζουν την άσκηση της

πολιτικής εξουσίας σε ένα κράτος και διαμορφώνονται ανάλογα με την πνευματική κατάσταση του λαού, την υλική του προκοπή και την ψυχική του διάθεση. Επιπλέον το εγχειρίδιο ασπάζεται τον Αριστοτελικό διαχωρισμό τους σε δύο κατηγορίες, στα ορθά πολιτεύματα (μοναρχία, αριστοκρατία, δημοκρατία) και στις παρεκβάσεις (τυραννία, οχλοκρατία, ολιγαρχία) ενώ ως τα κυρίαρχα της εποχής πολιτεύματα ορίζονται η μοναρχία και η δημοκρατία (*«Τα πολιτεύματα σήμερα είναι δύο κυρίως ειδών: α) Το μοναρχικόν και β) το δημοκρατικόν.»*, σελ 36). Αναλυτικά επιλέγονται να παρουσιαστούν τα πολιτεύματα της μοναρχίας (απόλυτης και περιορισμένης ή συνταγματικής), της δημοκρατίας, της δικτατορίας αλλά και ως πολιτεύματα επιλέγονται να αναλυθούν ο κομμουνισμός και η ομοσπονδία. Καθόλου τυχαίο φυσικά δεν φαντάζει στα μάτια μας το γεγονός ότι αναλύεται-περιγράφεται πρώτο το πολίτευμα της μοναρχίας καθώς ήταν το επικρατέστερο στη χώρα μας από τη σύσταση του Νεοελληνικού κράτους. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στην περιγραφή του δικτατορικού πολιτεύματος η επιμελής απόκρυψη του γεγονότος ότι αυτό βρήκε πρόσφορο έδαφος στη χώρα μας όχι μόνο την εποχή του Πάγκαλου αλλά και του Μεταξά, γεγονός που επίσης «αμελήθηκε» και κατά την ιστορική αναδρομή των πολιτευμάτων του τρίτου κεφαλαίου. Το όνομα του Μεταξά απαντάται μόνο σε συνάρτηση με την αρνητική απάντηση της χώρας στον Ιταλό πρέσβη το 1940 (*«[...] ο πρεσβευτής της Ιταλίας επεσκέφθη τη νύχτα τον Πρωθυπουργό της Ελλάδος Ιωάννη Μεταξά [...]»*, σελ 61). Επίσης αντιληπτή γίνεται στην ίδια περιγραφή και μια προσπάθεια ωραιοποίησης των γνωρισμάτων του εν λόγω πολιτεύματος το οποίο ποτέ πριν δεν κατατάσσεται στην κατηγορία των παρεκβάσεων καθώς περιγράφεται μέσα από τον τρόπο εφαρμογής του από τους Ρωμαίους για περιορισμένο χρονικό διάστημα, σε έκτακτες περιπτώσεις, όπου οι αποφάσεις παίρνονται από τον εξουσιοδοτούμενο από τους πολίτες δικτάτορα και αποβλέπουν μονάχα στη σωτηρία της πατρίδας. Επιπλέον ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόδοση του κομμουνισμού ως ένα είδος δικτατορίας που πρωτοεμφανίστηκε στη Ρωσία (*«[...] δικτατορία του προλεταριάτου.»*, σελ 38) και αργότερα στην Δυτική Ευρώπη συμπεριλαμβανομένης και της χώρας μας δια μέσω μόνο της εποχής του Πάγκαλου (*«[...] ως δικτατορία της αστικής τάξεως, με το όνομα φασισμό.»*, σελ 38). Στην υποενότητα αυτή, για την περιγραφή του κομμουνισμού γίνονται για πρώτη φορά αναφορές σε βίαιο τρόπο άσκησης της εξουσίας από τους δικτάτορες και

δηλώνεται επίσης για πρώτη φορά ότι «*Η δικτατορία είναι από τις παρεκβάσεις των ομαλών πολιτευμάτων.*» (σελ 38). Αξίζει να σημειωθεί ότι συγκεκριμένο χωρίο ξεκινά με τη φράση «*Μετά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο του 1914 ο θεσμός της δικτατορίας παρουσίαση ως ταξική μορφή [...].*» (σελ 38) όπου τη λέξη δικτατορία συνοδεύει η έννοια του θεσμού που δεν χρησιμοποιήθηκε για την περιγραφή κανενός άλλους πολιτεύματος.

στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου

Αν και ο θεσμός της οικογένειας και η σημαντικότητά του μοιάζει να επισημαίνεται δια του εξώφυλλου και παρόλο που γενικά αναμέναμε μια ειδική μνεία σε αυτόν εξαιτίας και των ιδεολογικών επιταγών της εποχής, εντοπίζουμε μονάχα επτά έμμεσες αναφορές σε αυτόν, όπως αυτή που παρουσιάζει την οικογένεια ως φυτώριο και αρχικό κύτταρο της συγκρότησης της κοινωνίας («*Η οικογένεια είναι το φυτώριο, όπου ο άνθρωπος γεννιέται και αναπτύσσεται.*», σελ 5) και σημειώνεται μεταξύ άλλων παρόμοιων στις δυο πρώτες υποενότητες του πρώτου κεφαλαίου. Οι συγκεκριμένες αναφορές προκύπτουν σε μια προσπάθεια να καταστούν κατανοητές οι έννοιες του έθνους, του κράτους και της πολιτείας.

Ο θεσμός της εκκλησίας, που δεν φαίνεται να διαχωρίζεται ιδιαιτέρως από την έννοια της θρησκείας, αλλά ενίοτε οι δυο αυτές λέξεις χρησιμοποιούνται ως συνώνυμες, παρουσιάζεται αρχικά εκτενώς στο δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου. Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο οι φράσεις «*[...] το Έθνος² οφείλει την ύπαρξή του στη θρησκεία*» (σελ 8) και «*Έθνος και Εκκλησία στην Ελληνική ψυχή δεν χωρίζονται*» (σελ 9) σε συνδυασμό με τη φράση «*Όσοι ανήκουν στην ίδια φυλή έχουν την ίδια θρησκεία*» (σελ 4) του προηγούμενου κεφαλαίου προωθεί την νόηση της εκκλησίας και του χριστιανισμού ως κάτι το αναπόσπαστο από το ελληνικό έθνος και το αντίστροφο. Την αχώριστη υπόσταση της εκκλησίας από το ελληνικό έθνος ενισχύουν φράσεις του ίδιου κεφαλαίου όπως: «*Η Ελληνική εκκλησία είναι το κυριωτέρον στήριγμα του Έθνους*», «*[...] ανέκαθεν ο εκπολιτιστικός παράγων της ελληνικής κοινωνίας και ο οδηγητής της.*», «*Αν κατώρθωσε να επιζήσει, τούτο το οφείλει στην θρησκεία του και τους αντιπροσώπους της.*» (σελ 8). Επιπλέον η

² Όπου «Έθνος» με κεφαλαίο γράμμα, νοείται το ελληνικό έθνος.

Εκκλησία και η δράση της παρουσιάζονται όχι μόνο ως εμπυχωτές του λαού κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας³ αλλά και ως οι αποκλειστικοί παρακινητές των όποιων απελευθερωτικών επιχειρήσεων⁴. Πέραν όμως της ηθικής ενίσχυσης του απελευθερωτικού αγώνα, η εκκλησία είχε και έμπρακτη συμμετοχή σε αυτόν που εδώ δηλώνεται μέσα από την παράθεση μιας σειράς ονομάτων από ιερείς που έχασαν την ζωή τους σε αυτόν. Με άλλα λόγια, η σημασία της Εκκλησίας της Ελλάδος φαίνεται να συνοψίζεται στη πρόταση *«Δεν υπάρχει περίπτωση στην ιστορία της Ελλάδος, από την εποχή που εμφανίστηκε ο Χριστιανισμός, που να μην έδειξε η Εκκλησία την παρουσία της εις κάθε περιστάσιν.»* (σελ 8). Φυσικά στο ίδιο κεφάλαιο μέσα από την αντίστοιχη κάθε φορά υποενότητα δεν παραβλέπεται η παράθεση της διοικητικής σύστασης της Ελληνικής Εκκλησίας και ο δογματικός της διαχωρισμός. Έμμεσα, όμως, θα μπορούσαμε να πούμε, αναφορά στη θρησκεία, που αποδεικνύει-επικυρώνει την συμπόρευσή της με τις ενέργειες ανασύστασης του Νεοελληνικού κράτους, απαντούμε στο κείμενο της εθνοσυνέλευσης της Επιδαύρου για την κήρυξη της ανεξαρτησίας της χώρας που παρατίθεται (*«Εν ονόματι της Αγίας και αδιαιρέτου Τριάδος [...] εις την εθνικήν συνηγμένη Συνέλευση ενώπιον Θεού και ανθρώπων [...]»*, σελ 12). Λόγος για τη θρησκεία όπως ήταν αναμενόμενο γίνεται και κατά τον συνταγματικό προσδιορισμό της επίσημης θρησκείας του κράτους μέσα από την σχετική αναφορά στα δύο πρώτα άρθρα του Συντάγματος σε σχετική υποενότητα του τρίτου κεφαλαίου. Εκεί μεταξύ άλλων γίνεται περιγραφική αναφορά και στην ανεξιθρησκία την οποία συναντούμε ξανά στο Ζ' κεφάλαιο στο πλαίσιο παράθεσης των δικαιωμάτων που εκπορεύονται από το δικαίωμα της ελευθερίας, όπου επισημαίνεται και η επικίνδυνη για το ελληνικό έθνος πράξη του προσηλυτισμού, για την αντιμετώπιση της οποίας το κράτος έχει λάβει τα απαραίτητα μέτρα (*«[...] η πολιτεία απαγορεύει αυστηρά τη φοίτηση των παιδιών σε ξένα σχολεία, πριν αποφοιτήσουν από το Δημοτικό Σχολείο.»*, σελ 54).

³ *«[...] έθρεψε την απελπισμένη ψυχή του ραγιά και εθέρμανε την καρδιά του.»*, σελ 8, *«Ο [...] καλόγερος με τα λίγα κολυβογράμματά του και τον μεγάλο πατριωτισμό του, έγινε ο μοναδικός δάσκαλος του Γένους, που διατηρούσε κάτω από τη στάχτη τη σπίθα της αγάπης για την πατρίδα.»*, σελ 9.

⁴ *«[...] κάθε απελευθερωτικό τίναγμα της ψυχής του ραγιά ξεκινούσε από την Εκκλησία και στην Εκκλησία εύρισκε το θερμικό κήπιο του για την ανάπτυξη και την άνδρωσή του.»*, σελ 9.

Αναφορές στη θρησκεία του Χριστιανισμού συνεχίζουμε να απαντούμε και σε άλλες υποενότητες του ίδιου κεφαλαίου όπου παρουσιάζεται ως η δύναμη εκείνη που κατέργησε τις διακρίσεις μεταξύ των ανθρώπων κάνοντας και την αρχή στην εξάλειψη της δουλείας (*«Ο χριστιανισμός κατήργησε τις διακρίσεις και εκήρυξε την ισότητα μεταξύ των ανθρώπων.»*, σελ 45, *«Όταν όμως ενεφανίσθη ο χριστιανισμός και κήρυξε την ισότητα ανάμεσα στους ανθρώπους αδιακρίτως φυλής και κοινωνικής τάξεως, η δουλεία άρχισε να υποχωρεί.»*, σελ 52), αλλά και ως η δύναμη εκείνη που κατέστησε την φιλανθρωπία αναγκαία και όχι επιζήμια όπως θεωρείτο προ της εμφάνισής του (*«Προ του χριστιανισμού η φιλανθρωπία εθεωρείτο ως επιζήμια κοινωνικώς [...]»* σελ 56, *«Σήμερα από την επίδραση του χριστιανισμού η φιλανθρωπία ασκείται ή από το Κράτος ή από τους Δήμους και τις Κοινότητες.»*, σελ 57).

Ιδιαίτερη εντύπωση στο μελετώμενο εγχειρίδιο μας προκαλεί η διαπίστωση της απουσίας τόσο ενός χωρίου που να αφιερώνεται στο θεσμό της εκπαίδευσης όσο και της καταγραφής της ως ένα από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι μόνες αναφορές στην τυπική, οργανωμένη από το κράτος εκπαίδευση προκύπτουν από την επεξήγηση των αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Παιδείας (σελ 23) ενώ εντοπίζουμε και αναφορές σε προσπάθειες παροχής τεχνικής εκπαίδευσης (σχολεία εννεάμηνης φοίτησης για την κατάρτιση στη γεωργία, την κτηνοτροφία, τη δεντροκομία, τη μελισσοκομία και μονοετή για επισκέπτριες αδελφές νοσοκόμες) και προαγωγής της φιλομάθειας (εγκυκλοπαιδικά βραδινά μαθήματα, λαϊκές βιβλιοθήκες, λαϊκά μορφωτικά κέντρα) με πρωτοβουλία του Εθνικού Ιδρύματος και του Πατριωτικού Ιδρύματος.

ζ) Η προσέγγιση της Εθνικής Ιστορίας

Η κοινή ιστορία, δηλαδή η ιστορία μιας ομάδας ανθρώπων που συνήθως συνιστούν μια φυλή αποτελεί μεταξύ άλλων ένα από τα στοιχεία που την ορίζουν-την καθιστούν έθνος. Έτσι λοιπόν, μέσω αυτής οπτικής δίνεται από τους συντάκτες η έννοια της εθνικής Ιστορίας, η έναρξη της οποίας συμπίπτει χρονικά με την ύπαρξη και δράση του γενάρχη της εκάστοτε φυλής και αποτελεί συνδημιούργημα των

μελών της στην προσπάθειά τους να υπάρξει η συνέχισή τους μέσα στο χρόνο αλλά να εξασφαλίζεται κάθε φορά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, η ευτυχία τους. Έπειτα από αυτή την προσέγγιση στο ίδιο κεφάλαιο παρουσιάζεται ένα «συστατικό» στοιχείο της κοινής αυτής ιστορίας, η Χριστιανική εκκλησία και η δράση της για την οποία έγινε λόγος και παραπάνω (*«Δεν υπάρχει περίπτωση στην ιστορία της Ελλάδος, από την εποχή που εμφανίσθηκε ο Χριστιανισμός, που να μην έδειξε η Εκκλησία την παρουσία της εις κάθε περίστασιν.»*, σελ 8), ενώ μέσα από εκεί αναδύεται και η αναφορά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Αν και δεν υπάρχει κεφάλαιο ή υποενότητα που να πραγματεύεται κατ' αποκλειστικότητα τα βασικά γνωρίσματα και γεγονότα της εθνικής μας ιστορίας, ωστόσο σε όλη την έκταση του εγχειριδίου συναντούμε αρκετές αναφορές που εμπίπτουν σε αυτήν και προβάλλουν κάποια από αυτά. Πιο αναλυτικά, ένα μεγάλο κομμάτι της εθνικής ιστορίας ξετυλίγεται με έμμεσο τρόπο κατά την αναδρομή στα πολιτεύματα που ίσχυσαν λίγο πριν την κήρυξη της ανεξαρτησίας μέχρι και την περίοδο που συντάσσεται το μελετώμενο εγχειρίδιο. Ιστορικές αλλά έμμεσες αναφορές λόγω του τρόπου αξιοποίησής τους μέσα στο σώμα του κειμένου αποτελούν αυτές στο πρόσωπο του Περικλή, του Αριστοτέλη και του Σωκράτη (σελ 12, 36 και 42-43 αντιστοίχως) με τον τελευταίο να καλείται εκτός από *«σοφότερος των σοφοτέρων»* και *«θεός Σωκράτης»*. Μια παρόμοια χαρακτήρα αναφορά σημειώνεται και στο προτελευταίο κεφάλαιο όταν οι συντάκτες του εγχειριδίου στην προσπάθειά τους να εξηγήσουν το τι είναι οι πρεσβείες και πώς λειτουργούν φέρουν ως παράδειγμα την αποστολή του Ιταλού πρέσβη στην χώρα μας το 1940, από όπου αποχώρησε με συνοψισμένη την απάντηση που έλαβε στο ιστορικό «ΟΧΙ». Ως έμμεσες αναφορές μπορούμε να θεωρήσουμε και αυτές που σχετίζονται με τα παγκόσμιου θαυμασμού μνημεία τέχνης που διαθέτει η πατρίδα μας (*«Η δική μας πατρίδα, περισσότερο από κάθε άλλη μπορεί να υπερηφανεύεται για τον καλλιτεχνικό πλούτο που κληρονομήσαμε από τους προγόνους μας.»*, σελ 44). Ενώ, τέλος, μια ακόμη αναφορά που υπάγεται στην ιστορία του έθνους έμμεσου και πάλι χαρακτήρα εντοπίζουμε στο τελευταίο κεφάλαιο και αφορά τόσο στη ένταξη της χώρας μας στον Ο.Η.Ε όσο και στην συμμετοχή της κατά τις αποφάσεις του εν λόγω οργανισμού στον πόλεμο της Κορέας (σελ 66-67).

ζ) Γενική αποτίμηση

Ένα από τα πρώτα γνωρίσματα του συγκεκριμένου εγχειριδίου αποτελεί το πυκνό σε πληροφορίες περιεχόμενό του, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που υπεισέρχεται σε νομικού και όχι μόνο χαρακτήρα λεπτομέρειες, μάλλον αχρείαστες και μη κατανοητές για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Ε΄ και Στ΄ τάξης του Δημοτικού Σχολείου (*«Από του 1913 οι νόμοι αριθμούνται με αραβικούς αριθμούς. Προ του 1913 τους αριθμούσαν με γράμματα.»*, σελ 20). Η γραφή του, αν και πυκνή, είναι απλή με αρκετές επικλήσεις στο συναίσθημα (*«Αγαπούμε το σπιτάκι μας, που πιάνει στην ψυχή μας την πιο ξεχωριστή θέση.»*, σελ 41) κυρίως μέσα από παρομοιώσεις και παραλληλισμούς (*«[...] η ζωή η δική μας δεν έχει καμμιά αξία μπροστά στη θυσία τόσων ανθρώπων και ότι το δικό μας αίμα αποτελεί μια μονάχα σταγόνα μέσα στο ποτάμι του αίματος που επότισε το χώμα της Ελληνικής γης.»*, σελ 42, *«Οι φόροι είναι το αίμα που συντηρεί την πατρίδα.»*, σελ 43, *«Το σύνολο των ανθρώπων μοιάζει με την αρμονία, που την επιτυγχάνουν πολλά όργανα μαζί. Όπως σε μια ορχήστρα [...].»*, σελ 45, *«Και η πιο μικρή και άσημη και αόρατη βιδούλα μια μηχανής αν λείψει, η μηχανή δεν λειτουργεί [...]. Και ο καθένας μας είμαστε μια μικρή ή μεγάλη βίδα στην κοινωνική μηχανή[...]»*, σελ 46-47), ενώ ορισμένες φορές οι συντάκτες του περιλαμβάνουν στα κείμενά τους, με σκοπό τόσο να προβληματίσουν όσο και να πείσουν, ρητορικές ερωτήσεις (*«Εάν αρνηθούν όλο να πληρώσουν τους φόρους των, πώς είναι δυνατόν να υπάρχει η πατρίδα;»*, σελ 43, *«Αν λοιπόν για τόσο απλά πράγματα διαθέτομε τόσες φροντίδες ποιες φροντίδες πρέπει να διαθέτουμε για τα αρχαία μας μνημεία, πού είναι αναντικατάστατα;»*, σελ 45). Επίσης αρκετά συχνά αξιοποιείται σε επίπεδο επιχειρηματολογίας το επαγωγικό σχήμα συλλογισμού (π.χ.: Η οικογένεια είναι κάποια άτομα που ζουν μαζί->Και στην κοινωνία οι άνθρωποι ζουν μαζί->Άρα και η κοινωνία είναι μια οικογένεια).

Από πλευράς περιεχομένου, η αίσθηση που αφήνει στον αναγνώστη είναι αυτή μιας αγωνιώδους προσπάθειας για την καλλιέργεια του εθνικού φρονήματος και η διαμόρφωση ενός αυριανού πολίτη με αυξημένο αίσθημα ευθύνης έναντι του συνόλου. Ενός εργατικού πολίτη μου θα αντιλαμβάνεται την ύπαρξή του ως ένα γρανάζι από την μηχανή της ευτυχίας-ευημερίας του συνόλου και σύμφωνα με

αυτή την αντίληψη θα διαμορφώνει την δράση του. Ως βασικό καθήκον των πολιτών ορίζεται η αγάπη για την πατρίδα η οποία «[...] δεν πρέπει να εκφράζεται μόνον με λόγια, αλλά να συνοδεύεται και με έργα.» (σελ 41) και όχι «[...] μόνο όταν κινδυνεύη [...]» (σελ 42). Οι πολίτες παρουσιάζονται ως ευλογημένοι, προνομιούχοι που αποτελούν μέλη της ελληνικής φυλής καθώς αυτή «[...] ανυψώθη σε εποχή που άλλοι λαοί βρίσκονταν σε θάρβαρη και απολίτιστη κατάσταση.» (σελ 44), υπερήφανοι για τις δημοκρατικές τους καταβολές αφού «[...] και προ του χριστιανισμού οι αρχαίοι Έλληνες σοφοί είχαν διακηρύξει ότι “Πάντες οι άνθρωποι εσμέν συγγενείς”.» (σελ 45), αλλά και τυχεροί αφού «Η ζωή του ανθρώπου σήμερα είναι πραγματικά μια διαρκής ψυχαγωγία, αν την συγκρίνουμε με τη ζωή των μακρινών του προγόνων.» (σελ 41), συνεπώς και υπόχρεοι πια απέναντι σε αυτήν. Είναι εμφανής λοιπόν η προσπάθεια των συγγραφέων να εμφυσήσουν ένα αίσθημα υποχρέωσης τους εκκολλαπτόμενους αυτούς πολίτες απέναντι στην πατρίδα αφού πέραν όλων όσων ήδη αναφέρθηκαν «Δεν είναι ποτέ δυνατόν ν’ απολαμβάνη κανείς χωρίς να προσφέρει.» (σελ 41). Η φιλοπατρία είναι το πρωτεύον καθήκον του σωστού πολίτη («Χάριν της πατρίδος, όταν η ανάγκη το καλή, οφείλομε να θυσιάζωμε τη ζωή μας.» σελ 42) η οποία μπορεί να εκδηλωθεί πέραν της αυτοθυσίας με «[...] την απόλυτον υπακοή στους νόμους.» (σελ 42) «[...] έστω και αν οι νόμοι διατάσσουν τον θάνατόν μας, ή την αυστηρή τιμωρία μας.» (σελ 43) ή φτάσουν «[...] να μας αδικούν.» (σελ 43). Ένας ακόμη τρόπος που αποτελεί «[...] τρανό δείγμα της αγάπης προς την πατρίδα είναι η πληρωμή των φόρων.» (σελ 43), καθώς αυτοί αποτελούν όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά «το αίμα που συντηρεί την πατρίδα», αλλά και «η προστασία των αρχαίων μνημείων» (σελ 44-45) που χαρακτηρίζεται «ιερή υποχρεώσις» (σελ 45). Επιπλέον στόχος της διδασκαλίας της Πολιτικής Αγωγής μέσα από τη χρήση του εν λόγω εγχειριδίου φαίνεται να αποτελεί η απόκτηση «καλής συμπεριφοράς», η αίσθηση σεβασμού, η υπευθυνότητα απέναντι στην ιδιοκτησία, η αξιοπρέπεια του ανθρώπου, η αυτοπειθαρχία, η υπακοή, η εναρμόνιση με τη θρησκευτική ηθική, η συμμετοχή στα κοινά και η κατανόηση ότι η ευημερία του ατόμου συναρτάται από αυτή του συνόλου και το αντίστροφο.

Αγωγή του Πολίτου (1957) του Λαζαρίδη

α) Εκδοτικά στοιχεία

Εκδίδεται με βάση το Βασιλικό Διάταγμα του 1957 από τον Αθηναϊκό εκδοτικό οίκο του Πολύβιου Αλεξάκη, σε σύνταξη του Νικόλαου Λαζαρίδη προοριζόμενο για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Στ' τάξης των Δημοτικών Σχολείων και αξιοποιείται την δεκαετία του '60. Τα σκίτσα που περιέχει είναι ασπρόμαυρά στο σύνολό τους και εδώ διασώζεται με ένα επίσης ασπρόμαυρο εξώφυλλο αν και πρωτότυπα ήταν έγχρωμο. Η γλώσσα

σύνταξής του είναι η δημοτική που όμως βρίθει στοιχείων καθαρεύουσας (δια να επιτύχωμεν, είμαθα, ηνωμένοι, ίδωμεν, ενεφανίσθη, ήτο νομάς, ηνώθη, η ομάς, έκαστης, έξωσαν κ.ά), κάτι τέτοιο δικαιολογείται στα μάτια μας όταν φτάνοντας στην ανάγνωση της αφιερωμένης στην γλώσσα υποεπινότητας του τρίτου κεφαλαίου του βιβλίου μεταξύ άλλων διαβάζουμε ότι: «[...] επίσημος γλώσσα του Κράτους, καθιερώθει η καθαρεύουσα, ότι εις αυτήν συντάσσονται το Σύνταγμα και οι νόμοι του Κράτους.» (σελ 22), η οποία συγκρινόμενη με τη δημοτική χαρακτηρίζεται ως ήδη τέλεια, σε αντίθεση με τη δεύτερη που εξελίσσεται ακόμη και «εμφανίζει διαφόρους παραλλαγές» (σελ 22).

β) Περιεχόμενα

Πυκνογραμμένο, με μεσαίου μεγέθους γραμματοσειρά, αποτελείται από 108 συνολικά σελίδες που διαμοιράζονται δυσανάλογα σε εννέα επιμέρους κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει τις δικές του υποεπινότητες. Φέρει επιπλέον και πεντασέλιδο σημείωμα για τον/την εκπαιδευτικό.

Πιο συγκεκριμένα αυτά έχουν εξής:

Κεφάλαιον 1^ο (1. Κράτος-Έθνος/ 2. Κοινωνία, Φυλή/ 3. Κοινότης, Ανθρωπότης)

Κεφάλαιον 2^ο: «Εκκλησία» (1. Η Εκκλησία της Ελλάδος/ 2. Ορθόδοξος Χριστιανική Εκκλησία/ 3. Εκκλησιαστική Ιεραρχία)

Κεφάλαιον 3^{ov}: «Σύνταγμα της Ελλάδος» (1. Η έννοια του Συντάγματος και το περιεχόμενο αυτού/ 2. Η ιστορία του Συντάγματος/ 3. Γλώσσα και Σύνταγμα/ 4. Θρησκεία και Σύνταγμα/ 5. Υπακοή και Σύνταγμα)

Κεφάλαιον 4^{ov}: «Αι τρεις εξουσίαι της Ελλάδος» (Α' Νομοθετική εξουσία: 1. Βουλή-Βουλευταί/ 2. Λειτουργία της Βουλής/ 3. Πώς ψηφίζονται οι νόμοι/ 4. Διατάγματα-Αποφάσεις-Εγκύκλιοι/ Β' Εκτελεστική Εξουσία: 1. Ο Βασιλεύς/ 2. Κυβέρνησις και Υπουργοί/ 3. Άλλα όργανα της εκτελεστικής εξουσίας/ 4. Περί Συμβουλίων/ Γ' Δικαστική Εξουσία: 1. Δικαστική εξουσία και δικαιοσύνη/ 2. Δικαστήρια. Είδη Δικαστηρίων/ 3. Δικηγόροι, δικολάβοι, μήνυσις, απολογία, δίκη)

Κεφάλαιον 5^{ov}: «Αυτοδιοικήσις» (1. Η έννοια της αυτοδιοίκησης/ 2. Κοινότης/ 3. Δήμος/ 4. Νομάρχης και Έπαρχος/ 5. Γενικός Διοικητής/ 6. Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου και Ιδιωτικού Δικαίου/ 7. Αυτόνομοι Οργανισμοί/ 8. Οργανισμοί Ιδιωτικής πρωτοβουλίας)

Κεφάλαιον 6^{ov}: «Πολιτεύματα» (1. Έννοια του Πολιτεύματος/ 2. Βασιλευομένη Δημοκρατία/ 3. Προεδρευόμενη Δημοκρατία/ 4. Δικτατορία/ 5. Κομμουνισμός)

Κεφάλαιον 7^{ov}: «Καθήκοντα και δικαιώματα του πολίτου» (Α' Τα καθήκοντα του πολίτου: 1. Φιλοπατρία/ 2. Η υπακοή εις τους νόμους/ 3. Η στρατιωτική υποχρέωσις/ 4. Η φορολογική υποχρέωσις/ 5. Ο σεβασμός και η προστασία των μνημείων της τέχνης/ 6. Η κοινωνική υγιεινή/ 7. Η φιλανθρωπία/ Β' Τα δικαιώματα του πολίτου: 1. Η ισότης/ 2. Η ιδιοκτησία/ 3. Η ελευθερία της εργασίας/ 4. Η ελευθερία της σκέψεως και του τύπου. Το απόρρητον της αλληλογραφίας/ 5. Η προσωπική ελευθερία και το οικογενειακόν άσυλον/ 6. Η ανάπαυσις και η ησυχία/ 7. Το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι/ 8. Το δικαίωμα του συνέρχεσθαι/ 9. Το δικαίωμα του εκλέγειν)

Κεφάλαιον 8^{ov}: «Διεθνείς σχέσεις» (1. Αι σχέσεις μετά των άλλων λαών/ 2. Πρέσβεις και Πρόξενοι/ 3. Οργάνωσις των Ηνωμένων Εθνών/ 4. Άλλοι διεθνείς Οργανισμοί)

Κεφάλαιον 9^{ον}: «Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα» (1. Σημαντικάί πράξεις αίτινες βραβεύονται από της Ακαδημίας Αθηνών/ 2. Μεγάλα Εθνικά γεγονότα/ 3. Μεγάλα Διεθνή γεγονότα)

γ) Εικονογράφηση

Πρόκειται για ένα ασπρόμαυρα τυπωμένο εγχειρίδιο, που περιέχει μόλις μία και μόνο εικόνα-σκίτσο (κατά πάσα πιθανότητα, δημιούργημα του ίδιου του συντάκτη) που απεικονίζει σύμφωνα και με την επεξηγηματική λεζάντα που την συνοδεύει *«Ένα ωραίο δεντροφυτεμένο χωριό. Σε μιαν άκρην χωρικοί με φτιάρια και κασμάδες την βλέπουν υπερήφανοι και χαμογελαστοί.»* (σελ 48). Εκτός της εν λόγω εικόνας περιέχει και δύο διαγράμματα, προφανώς χειρόγραφα δημιουργήματα του συγγραφέα, καθώς η γραμματοσειρά τους δεν θυμίζει σε τίποτα αυτή που χρησιμοποιεί το τυπογραφείο για το υπόλοιπο σώμα του βιβλίου. Τα διαγράμματα αυτά αφορούν το ένα στην σχηματική επεξήγηση των τριών κρατικών εξουσιών (σελ 25) και το άλλο την παρουσίαση του αποκεντρωτικού, διοικητικού μηχανισμού του κράτους (σελ 44). Σε ό,τι αφορά το εξώφυλλο είναι ιδιαίτερος λιτό, φέροντας μονάχα στο κέντρο του ένα σκίτσο του εθνικού μας συμβόλου, της ελληνικής σημαίας. Στην έγχρωμη εκδοχή του κυριαρχούν και σε όλη την έκταση του εξωφύλλου οι αποχρώσεις του μπλε χρώματος.

δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους

Οι έννοιες του έθνους και του κράτους είναι οι πρώτες που παρουσιάζονται-αναλύονται στο υπό εξέταση εγχειρίδιο. Η διαδικασία παρουσιάσής τους ξεκινά μέσα από την παράθεση σύντομων προτάσεων που χρησιμοποιούνται στην καθημερινότητα και τους περιέχουν, σε μια προσπάθεια ενδεχομένως προβληματισμού των μαθητών/τριών και στη συνέχεια ακολουθεί μια διαδικασία διάκρισης των δύο όρων βάση των στοιχείων-γνωρισμάτων που συνθέτουν τους ορισμούς του καθενός. Ξεκινώντας με την έννοια του κράτους, αυτή προϋποθέτει την ύπαρξη λάου, ενός κομματιού γης το οποίο θα κατοικηθεί μόνιμα από το λαό (χώρα) και μια διοίκηση επιλεγμένη από το λαό (εξουσία) και ορίζεται ως *«[...] ο λαός ο οποίος έχει εγκατασταθεί μόνιμως εις ωρισμένην Χώραν και διοικείται από ανθρώπους τους οποίους ο ίδιος εκλέγει.»* (σελ 9). Για την καλύτερη κατανόηση της

έννοιας αυτής παρατίθεται και αντιπαράδειγμα όπου ένα από τα τρία ή και δύο από τα στοιχεία που προϋποθέτει η ύπαρξη ενός κράτους εκλείπουν, ορίζοντας έτσι και το τι δεν μπορεί να αποτελεί κράτος. Ως συνώνυμη λέξη της λέξης «κράτος» για την Ελλάδα δίνεται η λέξη «Πολιτεία». Ωστόσο, αξίζει να σημειωθεί η διαπίστωση της παράλειψης να περιλάβει στους πολίτες του κράτους και πολίτες άλλων εθνικοτήτων πέραν της ελληνικής, επισημαίνοντας εσφαλμένα μάλιστα σε μια προσπάθεια επεξήγησης της διαφοράς του όρου από αυτόν του έθνους ότι «[...] το *Ελληνικόν Κράτος αποτελείται από Έλληνες οι οποίοι είναι μονίμως εγκατεστημένοι εις την Ελλάδα.*» (σελ 10).

Σε ό,τι αφορά το έθνος, «[...] αποτελείται από ανθρώπους, οι οποίοι έχουν κοινή την καταγωγήν, δηλαδή ανήκουν εις την ίδιαν φυλήν, ομιλούν την ίδιαν γλώσσαν, έχουν τα ίδια ήθη, έθιμα και παραδόσεις και πιστεύουν εις την ίδιαν θρησκεία.» (σελ 10) και επισημαίνεται ότι σε αυτό συγκαταλέγονται και άτομα που, αν και πληρούν τα παραπάνω γνωρίσματα δεν διαμένουν όμως στον ελλαδικό χώρο, δεν είναι πολίτες του ελληνικού κράτους, αλλά παρόλα αυτά εξακολουθούν να ζουν με την ελληνική νοοτροπία σε μέρη με διαφορετικές γεωγραφικές συντεταγμένες.

Πέραν όμως των όσων περιέχονται στο πρώτο κεφάλαιο του εγχειριδίου αναφορές περί του κράτους εντοπίζουμε πάρα πολλές τόσο στο τρίτο, τέταρτο αλλά και πέμπτο κεφάλαιο. Εκεί δίνονται αναλυτικά τα όργανά του (Βασιλέας, Βουλή, Βουλευτές, Υπουργοί και δημόσιοι υπάλληλοι), η θεμελιώδης και ζωτική σχέση εξάρτησής του από το Σύνταγμα (κράτος χωρίς σύνταγμα ισούται με αναρχία όπως χαρακτηριστικά λέγεται), οι εξουσίες του (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική), οι υποχρεώσεις του⁵ και ορισμένες ακόμα δράσεις του όπως η σύσταση γνωμοδοτικών συμβουλίων.

⁵ «[...] να ικανοποιήσει τας ανάγκας των πολιτών, να προστατεύση την ζωήν και την περιουσίαν των και ν' αναπτύξη τον πολιτισμόν της Χώρας.», σελ 26, «[...] να φροντίζει συνεχώς δια την άμυνα της Πατρίδας μας κατά των εχθρών. Να μεριμνά δια την κατασκευήν και συντήρησιν δρόμων, την καλλιτέρευση των συγκοινωνιών, την εξασφάλισιν της υγείας την περίθαλψη απόρων, την απονομήν της δικαιοσύνης, την προόδον του εμπορίου και της βιομηχανίας, την προστασία της γεωργίας κλπ.», σελ 45.

ε) Τα πολιτεύματα

Στο εξεταζόμενο εγχειρίδιο, αν και το έκτο κεφάλαιό του αφιερώνεται αποκλειστικά στην περιγραφή των πολιτευμάτων, συναντούμε ωστόσο τον ορισμό του τι είναι πολίτευμα ήδη από πολύ νωρίτερα, στο τρίτο κεφάλαιο. Πιο συγκεκριμένα, εκεί και περισσότερο αναλυτικά από ό,τι μετέπειτα σε μια προσπάθεια διάκρισής του από το τι είναι Σύνταγμα (το Σύνταγμα «περιέχει» και προσδιορίζει το πολίτευμα) ως πολίτευμα ορίζεται *«[...] το σύνολο των κανόνων με τους οποίους καθορίζονται το είδος του πολιτεύματος, δηλαδή εάν τούτο είναι Μοναρχία ή Δημοκρατία, τα όργανα του Κράτους και οι εξουσίες αυτών, ο τρόπος με τον οποίο εκλέγονται καθώς και οι σχέσεις μεταξύ των και με τους πολίτες.»* (σελ 20).

Στο συγκεκριμένο κεφάλαιο, πέραν φυσικά του ορισμού, δίνονται και τα γνωρίσματα των πολιτευμάτων ξεκινώντας από τα δύο επικρατέστερα της εποχής, την μοναρχία και τη δημοκρατία. Η μοναρχία, με της οποίας την περιγραφή ξεκινά, διακρίνεται σε απόλυτη και συνταγματική. Στην δε πρώτη δεν υπάρχει σύνταγμα και όλες οι εξουσίες εκπορεύονται από το μονάρχη που *«[...] κυβερνά όπως θέλει, χωρίς ουδείς να ημπορεί να τον περιορίση ή να τον ελέγξει.»* (σελ 59) και στην μεν δεύτερη υπάρχει σύνταγμα και ο μονάρχης δια αυτού παραχωρεί εξουσίες και σε άλλα όργανα.

Στη δημοκρατία, το επόμενο επικρατέστερο πολίτευμα που παρουσιάζεται, το ανώτατο όργανο είναι ο λαός και διακρίνεται σε βασιλευομένη και προεδρική. Και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει σύνταγμα με τον βασιλέα και τον πρόεδρο να φέρουν εξουσίες που αυτό ορίζει, με μόνη κατά πως φαίνεται διαφορά μεταξύ των δύο να αποτελεί το ισόβιο της θητείας του πρώτου. Στο σημείο αυτό μάλιστα ο συγγραφέας κατονομάζει, όπως ήταν αναμενόμενο, και το ισχύον πολίτευμα της χώρας (Βασιλευομένη Δημοκρατία), ως απόλυτα ταιριαστό στην ανέκαθεν δημοκρατική φύση των Ελλήνων δαπανώντας σχεδόν δύομιση σελίδες για το βιογραφικό του Βασιλέα Παύλου και την περιγραφή των δικαιοδοσιών του, με τις περισσότερες από αυτές να έχουν ήδη ξαναδοθεί στο τρίτο και τέταρτο κεφάλαιο αλλά και μέσω ακόμη μιας ομώνυμης υποενότητας (σελ 31-32). Συνολικά μελετώντας τα εν λόγω χωρία που απαριθμούν τα καθήκοντα του βασιλέα και

επεξηγούν αναλυτικότητα την λογική της διαδοχής του είναι διάχυτο ένα αίσθημα σεβασμού και αγάπης που φέρεται να τρέφει προς το πρόσωπο της βασιλικής οικογένειας ο μέσος Έλληνας *«Διότι ο Βασιλεύς Παύλος ευρίσκεται υπεράνω κομμάτων και προσώπων. «Έχει κλείσει εις την ψυχήν του τους πόθους του Ελληνικού Έθνους και εργάζεται δια τα συμφέροντα και την ευτυχία των Ελλήνων.»* (σελ 62). Στα μάτια των Ελλήνων φαίνεται να μετρά το ότι *«Μαζί με την συζυγόν του περιοδεύουν συχνά την Χώραν και έρχονται εις επαφήν με τον λαόν, [...].»* (σελ 62), αλλά και το ότι έχουν δημιουργήσει μια οικογένεια πρότυπο. Το βασιλικό ζεύγος παρουσιάζεται να έχει κερδίζει την καρδιά όλων των Ελλήνων όπως κανένα άλλο δεν μπόρεσε μέχρι τότε (*«Ο Βασιλεύς Παύλος λατρεύεται από όλους τους Έλληνας. Ουδείς άλλος Βασιλεύς κατέλαβε πότε την θέσιν, την οποίαν αυτός, με την σύζυγόν του Βασίλισσαν Φρειδερίκην κετέχουν σήμερα εις τας καρδίας των Ελλήνων.»*, σελ 62) και έτσι κάθε Κυριακή σε όλες τις εκκλησίες της χώρας ακούγεται ειδική προσευχή περί μακροήμερευσης του Παύλου και των διαδόχων του. Στον αντίποδα βέβαια αυτής της αγάπης έρχεται να προστεθεί το απαραβίαστον του προσώπου του βασιλέως αφού *«Εκείνος ο οποίος προσβάλλει το πρόσωπον ή την τιμήν του Βασιλέως, της Βασιλίσσης ή του Διαδόχου, τιμωρείται με φυλάκισιν.»*, σελ 31.

Στο ίδιο κεφάλαιο περιγράφονται και η δικτατορία ως πολιτεύμα και ο κομμουνισμός. Εντύπωση προκαλεί τόσο η απόδοση των γνωρισμάτων της δικτατορίας όσο και του κομμουνισμού. Αν και στη δικτατορία γίνεται λόγος για την άσκηση της εξουσίας με χρήση βίας από ένα πρόσωπο που λειτουργεί κατά βούληση χωρίς να λογοδοτεί ή να είναι ελέγχεται από κανέναν, αυτή λέγεται ότι επιβάλλεται όταν μια χώρα κινδυνεύει από εχθρούς, δηλαδή προκύπτει σαν μια κατάσταση από την οποία είναι θεμιτό να περάσει μια χώρα που βρίσκεται σε κίνδυνο. Από την άλλη πλευρά στον κομμουνισμό, αν και ως κάτοχος της εξουσίας παρουσιάζεται ο λαός, αυτή ασκείται με τη βία, επιβάλλεται η αθεΐα και κάθε προσωπική ελευθερία καταπατάται όπως η ελευθερία του λόγου, η πολιτική ελευθερία και η πολιτική πολυφωνία. Τίποτα δεν ανήκει σε κανέναν και κανείς δεν μπορεί να προβεί σε προσωπικές επιλογές αν δεν λάβει τη σχετική κυβερνητική άδεια. Με άλλα λόγια ο κομμουνισμός σκιαγραφείται ως η χειρότερη μορφή δικτατορίας.

Αξίζει ακόμα να σταθούμε στο γεγονός ότι κατά κάποιο τρόπο αποσιωπάται οι αναφορές στην επικράτηση άλλων πολιτευμάτων στη χώρα μας πέραν του ισχύοντος και χαρακτηριζόμενου, όπως προείπαμε, ως ταιριαστού, πίσω από τη γενικόλογη δήλωση ότι ο ελληνικός λαός «[...] είναι εκ φύσεως δημοκρατικός. Δεν μπορεί να ανεχθή τυράννους, μισεί δε την βίαν και την καταπίεσιν. Όλοι οι θεσμοί και αι συνήθειάι του, από των αρχαίων χρόνων μέχρι σήμερα είναι δημοκρατικοί.» (σελ 62).

Τέλος, κάτι που σχετίζεται με τον τομέα της πολιτικής, αν και περιλαμβάνεται σε άλλο κεφάλαιο, αυτό της καταγραφής των δικαιωμάτων, αποτελεί η αναφορά στην έννοια της προπαγάνδας που δίνεται με τρόπο που μοιάζει ταυτίζεται με αυτό που σήμερα ονομάζουμε «προεκλογική εκστρατεία» και όχι με την έννοια της μεροληπτικής διάδοσης πληροφοριών, με τον συγγραφέα να καταλήγει: «*Η προπαγάνδα πρέπει να είναι τίμια και ειλικρινής. Πρέπει να προσπαθεί να διαφωτίσει τους πολίτας και να αποφεύγει να διαδίδη ψευδείς και παραπλανητικές ειδήσεις.*» (σελ 87).

στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου

Ο θεσμός της εκκλησίας είναι ο πρώτος για τον οποίο γίνεται λόγος μέσα από ένα ολόκληρο κεφάλαιο, με την έννοιά του να ταυτίζεται με το σύνολο των ανθρώπων που είναι πιστοί στο Χριστό και διοικούνται από την ίδια εκκλησιαστική αρχή. Η εκκλησία της Ορθοδοξίας που «[...] έχει θέσει ως προορισμόν της, να διαδώσει εις τον κόσμον την υπέροχον διδασκαλία του Χριστού και να δημιουργήσει κοινωνίαν αγαθών και ηθικών ανθρώπων.» (σελ 17) παρουσιάζεται ως «[...] η πνευματική δύναμις, η οποία εμόρφωσε και θρησκευτικός και ηθικώς τον ελληνικόν λαόν.» (σελ 16), καθώς συνετέλεσε όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην διαμόρφωση και χλιετή διατήρηση της αίγλης του Βυζαντίου αλλά και στη διατήρηση ακλόνητου του εθνικού φρονήματος των Ελλήνων κατά την Επανάσταση του 1821. Για όλους τους παραπάνω λόγους οι Έλληνες, όπως αναφέρεται μέσω ενός παραλληλισμού της εκκλησίας με τους γονείς και τους δασκάλους, της οφείλουν τη γαλήνη της ψυχής τους και πρέπει απέναντί της να στέκουν με «*βαθύτατον σεβασμόν*» και «*μέγιστη ευλάβειαν*». Ανάλογη στάση οφείλουν να τηρούν και απέναντι στους εκπροσώπους

της, καθώς πολλοί από αυτούς συμμετείχαν ενεργά και μέχρι θανάτου στους απελευθερωτικούς αγώνες των Ελλήνων και «[...] των αγωνισθέντων αδελφών μας Κυπρίων.» (σελ 16) αλλά «Είναι και οι διδάσκαλοι του αγαθού και του καλού.» (σελ 17). Στο ίδιο κεφάλαιο δεν παραλείπεται η παράθεση στοιχείων σχετικών με την ίδρυση της Εκκλησίας της Ελλάδας και της διοικητικής της ιεραρχίας που αναγνωρίζει «[...] ως αρχηγόν της δε τον Βασιλέα των Ελλήνων.» (σελ 15). Επιπλέον, αναφορές στο Χριστιανισμό απαντούμε και σε δύο ακόμη υποενότητες του τρίτου κεφαλαίου, όπου μαζί με την γλώσσα και την πατρίδα καλείται ως τα στηρίγματα του σημερινού έθνους (σελ 22) και ορίζεται μέσα από το σύνταγμα ως επίσημη θρησκεία του κράτους διακηρύσσοντας παράλληλα και την ανεξιθρησκία. Τέλος, προτροπές που συνάδουν ή ταυτίζονται με χωρία από τη διδασκαλία του Χριστού για αγάπη προς τον πλησίον ως εαυτόν, την αγάπη προς τις αγαθές πράξεις, τη φύση και τη δίκαιη συμπεριφορά έναντι των συνάνθρωπων μας εντοπίζουμε στις περιγραφές της δράσης του Ερυθρού Σταυρού και του Σώματος Ελλήνων Προσκόπων (5^ο κεφάλαιο), στον ορισμό της φιλανθρωπίας ως ενός από τα καθήκοντα των χρηστών πολιτών (σελ 75) και της αρετής της δικαιοσύνης (4^ο κεφάλαιο, σελ 37) αντιστοίχως.

Σχετικά με το θεσμό της οικογένειας, επισήμως δεν αφιερώνεται κανένα χωρίο ή υποενότητα σε αυτόν. Οι αναφορές σε αυτόν δεν είναι παρά ελάχιστες και έμμεσες. Πιο συγκεκριμένα, εντοπίζουμε μόλις πέντε συνολικά. Οι δυο πρώτες είναι αντίστροφης λογικής μεταξύ τους, η μία παρουσιάζει την οικογένεια ως μια μικρογραφία της κοινωνίας και αρχικό κύτταρο για την μετέπειτα σύσταση ενός χωριού ή μιας πόλης («Κάθε οικογένεια είναι μία μικρά οργανωμένη κοινωνία. Όταν οι οικογένειαι ηυξηθήσαν, έφυγαν και εγκατεστάθησαν εις άλλα μέρη. Έτσι εδημιουργήθησαν τα χωριά και αργότερα οι πόλεις.»), σελ 12) και η άλλη εκλαμβάνει την κοινωνία ενός χωριού ως μια εκτεταμένη οικογένεια («Τοιαύτη κοινότης είναι η κοινότης του χωριού. Αυτή είναι μια μεγάλη οικογένεια.»), σελ 13). Η τρίτη αναφορά που εντοπίζεται και αυτή στο ίδιο κεφάλαιο με τις δυο άλλες (το πρώτο) και προκύπτει στο πλαίσιο των υποχρεώσεων του εκάστοτε Έλληνα πολίτη που με την ικανοποίησή τους θα διαμορφώσουν μια κοινωνία που θα προσδεύει και θα απολαμβάνει ειρήνη, ευτυχία και ελευθερία («Ο σεβασμός προς τα

δικαιώματα των άλλων πρέπει να είναι απόλυτος και η εκτέλεσις των υποχρεώσεών μας προς το Κράτος, την κοινωνία και την οικογένειαν να γίνεται χωρίς καθυστέρησιν και χωρίς δυστροπίαν.» (σελ 11). Παρόμοιας λογικής είναι και η τέταρτη αναφορά καθώς και αυτή σχετίζεται με ένα κοινωνικό καθήκον, αυτό της αλληλοβοήθειας και ιδιαιτέρως της παροχής φροντίδας στους γεραιότερους όπως ακριβώς συνηθίζεται να κάνουν τα νεότερα μέλη στους κόλπους μιας οικογένειας (*«Όπως εις μίαν καλήν οικογένειαν οι νέοι και υγιείς εργάζονται και βοηθούν τους γέροντας και τους ασθενείς της οικογενείας, έτσι και εις μία κοινότητα οι κάτοικοι και οι άρχοντες αυτής έχουν ιεράν υποχρεώσιν να βοηθούν τους γέροντας και τους πάσχοντα.»* σελ 14). Η πέμπτη και τελευταία αναφορά εντοπίζεται στο χωρίο που αφιερώνεται στα βιογραφικά στοιχεία του Βασιλιά, στα οποία δεν ήταν δυνατό να μη περιληφθεί και η οικογένειά του, που ήταν η πρώτη οικογένεια μεταξύ των λοιπών ελληνικών και φυσικά πρότυπο όλων. Αυτό ίσως είναι και το μόνο χωρίο μέσα από το οποίο ψηλαφίζουμε τον τρόπο που ανατρέφονται τα παιδιά εκείνης της εποχής στην Ελλάδα. Πρόκειται για μια ανατροφή *«[...] σύμφωνα με τα έθιμα και τας παραδόσεις του Ελληνικού λαού.»*, ενώ *«Όλα τα μέλη της είναι πιστά και αφοσιωμένα εις την Ορθόδοξον Χριστιανικήν Εκκλησίαν, προ την οποίαν τρέφουν απόλυτον σεβασμόν.»* (σελ 61).

Τέλος, σε ό,τι αφορά το θεσμό της εκπαίδευσης και του σχολείου διαπιστώνουμε την πλήρη αγνόησή του ακόμη και από την συμπερίληψή του τόσο μεταξύ των δικαιωμάτων των πολιτών, όσο και μεταξύ των υποχρεώσεων του κράτους απέναντι στους πολίτες. Οι μόνες αναφορές που έχουν κατά κάποιο τρόπο σχέση με τον εν λόγω θεσμό χωρίς να αποβλέπουν φυσικά στην περιγραφή του είναι αυτές αφορούν στον Οργανισμό Εκδόσεως Σχολικών Βιβλίων (σελ 55) και στον Υπουργό Παιδείας (σελ 18) και στην επισήμανση εφαρμογής ενός κανόνα υγιεινής και στον χώρο του σχολείου *«Να διατηρώμεν την τάξιν του σχολείου μας καθαράν.»* (σελ 75).

ζ) Η προσέγγιση της Εθνικής Ιστορίας

Μέσα από το εξεταζόμενο εγχειρίδιο είναι πολύ συγκεκριμένα τα ιστορικά γεγονότα που φωτίζονται. Είναι μόλις επτά και παρουσιάζονται περιληπτικά σε σχετική υποενοότητα του τελευταίου κεφαλαίου (επανάσταση του 1821, ίδρυση

ανεξαρτήτου κράτους, ψήφιση πρώτου συντάγματος, Βαλκανικοί πόλεμοι, καταστροφή της Σμύρνης, 1940-1941, ένωση Δωδεκανήσων, Κυπριακή εξέγερση). Στην υπόλοιπη έκταση του βιβλίου ελάχιστα είναι τα ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα ή οι ιστορικοί περίοδοι που φωτίζονται. Τα ελάχιστα αυτά στοιχεία, που αποτελούν κομμάτια από το παζλ της Εθνικής μας Ιστορίας, ξετυλίγονται με έμμεσο τρόπο. Πιο αναλυτικά, όπως έγινε και φανερό από τα παραπάνω, στο πλαίσιο συγκρότησης της επιχειρηματολογίας που αφορούν στην συμβολή του Χριστιανισμού στον ελληνικό λαό, γίνεται αναφορά στην περίοδο υπαγωγής μας στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία και στους απελευθερωτικούς αγώνες ενάντια στους Τούρκους. Ένα άλλο, περισσότερο πολιτικού χαρακτήρα, κομμάτι της ιστορίας μας από την κήρυξη της ανεξαρτησίας μέχρι και το συγγραφικό παρόν του εγχειριδίου ψηλαφίζεται μέσα από μια αναδρομή στις συνταγματικές αναθεωρήσεις, με το ζήτημα της υπογραφής της κήρυξης της ανεξαρτησίας να δίνεται και ως παράδειγμα για τον ορισμό των διεθνών συνθηκών στο προτελευταίο κεφάλαιο (σελ 90). Ενώ, σε σχέση με τα ιστορικά πρόσωπα απαντούμε αυτά του Σωκράτη, του Λεωνίδα ως πρότυπα υπακοής στους νόμους της πατρίδας (σελ 69) και του Ισοκράτη ως έντιμου πολίτη που λειτουργεί με σεβασμό απέναντι στις ελευθερίες και στις ιδιοκτησίες των άλλων (σελ 36-37). Αν και συνολικά δεν υπάρχουν λοιπόν εκτενείς και λεπτομερείς αναφορές σε γεγονότα της ιστορίας μας, ωστόσο οι συγγραφείς δεν παραβλέπουν πραγματοποιώντας τις κατάλληλες διατυπώσεις να μεταφέρουν με αρκετούς τρόπους στους/στις μαθητές και μαθήτριες της εποχής την ασύγκριτη ανωτερότητα των γνωρισμάτων της σε επίπεδο πολιτισμού, ηρωισμού, επιστημών και τεχνών. Επισημαίνεται μάλιστα πως η μακραίωνη αυτή ιστορία *«[...] συνεχίζει σήμερα μian ιστορίαν, την οποίαν κανένα άλλο έθνος δεν έχει να παρουσιάση. Η Ελλάς, από πολλούς αιώνας είναι δι' όλον τον κόσμον φώς και παράδειγμα.»* (σελ 67), επομένως είναι αν όχι επιβεβλημένο, τουλάχιστον δικαιολογημένο το αίσθημα της υπερηφάνειας, της φιλοπατρίας και του σεβασμού στα πολιτιστικά μνημεία που καλεί ο συντάκτης τους μαθητές και τις μαθήτριες να αναπτύξουν μεταξύ των λοιπών υποχρεώσεών τους ως Έλληνες πολίτες. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο που οι αναφορές περί ανωτερότητας της ελληνικής Ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού απαντώνται κυρίως στις υποενότητες που αφορούν στα καθήκοντα της φιλοπατρίας και της προστασίας των μνημείων τέχνης.

Τέλος, λόγω και του πρόσφατου για το συγγραφικό χρόνο του εγχειριδίου της Κυπριακής εξέγερσης δεν παραβλέπει να προβεί στην συμπερίληψη των Κυπρίων στο Ελληνικό έθνος (σελ 10), να τους αποκαλέσει αδερφούς (σελ 16) και να περιλάβει το γεγονός της εξέγερσής τους στην Εθνική Ιστορία (σελ 96).

η) Γενική αποτίμηση

Κυρίαρχο γνώρισμα αυτού του βιβλίου αποτελεί το ότι στο μεγαλύτερο μέρος του πραγματεύεται ζητήματα πολιτικού και διοικητικού περιεχομένου με έναν ιδιαίτερα λεπτομερή τρόπο βασισμένο σε νομοθετήματα. Κάτι τέτοιο γίνεται αμέσως φανερό και μέσω του καταλόγου περιεχομένων όπου βλέπουμε τέσσερα ολόκληρα κεφάλαια και αφιερώνονται στα προαναφερθέντα ζητήματα, τα οποία μάλιστα από πλευράς σελίδων αντιστοιχούν σχεδόν στις μισές από αυτές. Όλη αυτή η εξονυχιστική παράθεση της κρατικής λειτουργίας κρίνουμε ότι αποβλέπει στην εκκόλαψη αυριανών πολιτών με πλήρη γνώση της πολιτειακής λειτουργίας.

Ένα άλλο καθόλα ξεχωριστό γνώρισμά του συγκριτικά με τα υπόλοιπα εγχειρίδια αυτής της δεκαετίας είναι αυτό της πεντασέλιδης θα μπορούσαμε να πούμε «επιστολής» προς τον/την διδάσκοντα/ουσα που προηγείται του κυρίου μέρους του και πληροφορεί τον/την εκπαιδευτικό για την αναγκαιότητα ύπαρξης του εν λόγω μαθήματος που προ πολλού είχε γίνει αντιληπτή στις λοιπές χώρες του κόσμου και διαφέρει από τα υπόλοιπά αφού δεν αποβλέπει στον εμπλουτισμό της μνήμης των μαθητών/τριών με γνώσεις αλλά μέσω αυτού «[...] επιδιώκεται η μόρφωσις του χαρακτήρος, ώστε ο αυριανός πολίτης να αισθάνεται, να σκέπτεται, να θέλη και να ενεργή, ουχί ως εγωιστικόν άτομον το οποίον οφείλουν να υπηρετούν οι πάντες, αλλ' ως πολίτης και γενικότερον μέλος μιας κοινότητας [...]». Επιπλέον προϊδεάζει τον/την εκπαιδευτικό για τις στοχεύσεις-επιδιώξεις του μαθήματος που όπως θα δούμε παρακάτω δεν σημαίνει ότι προωθούνται-υλοποιούνται απαραίτητως και δια του περιεχομένου του εγχειριδίου. Ακόμη δίνονται οι σκοποί του μαθήματος όπως αυτοί περιλαμβάνονται στο σχετικό Βασιλικό Διάταγμα και τονίζεται η σημασία της αγωγής του πολίτη ως «εργαλείου» της κοινωνικής ευδαιμονίας και προόδου. Με τις δύο τελευταίες παραγράφους της «επιστολής», ο συντάκτης μοιάζει να «μιλά» κατά πρόσωπο στον/στην κάθε/μία

δάσκαλο/α αναφερόμενος στο δύσκολο έργο που επιτελεί επισημαίνοντας ότι επί της ουσίας η κοινωνική πρόοδος περνά από τα χέρια του/της και τον/την συμβουλεύει από παιδαγωγικής σκοπιάς και προσωπικής του πείρας να κάνει τη διδασκαλία ευχάριστη και ενδιαφέρουσα αφού *«ουδέν βίαιον μάθημα εμμένει διαρκώς εν τη ψυχή»*.

Σε ό,τι αφορά τώρα στο κυρίως μέρος του εγχειριδίου είναι ξεκάθαρό πως η γραφή του, αν και πυκνή, πλούσια σε στοιχεία καθαρεύουσας, είναι κατανοητή. Από πλευράς περιεχομένου, δεδομένου και του ότι δεν δόθηκε έμφαση στο θεσμό της οικογένειας δεν μπορούμε να πούμε ότι αντιλαμβανόμαστε την πλήρη προώθηση του τρίπτυχου πατρίς-θρησκεία-οικογένεια ούτε φυσικά με τον ίδιο έντονο τρόπο που απαντάται σε άλλα εγχειρίδια της ίδιας δεκαετίας ή και μεταγενέστερης. Σε κάτι τέτοιο θα μπορούσαμε να πούμε ότι συντελεί και η τάση του συντάκτη να αναφέρεται επανειλημμένα (περισσότερες από δεκαπέντε φορές) στον σκοπό που οφείλει να έχει η εκάστοτε κοινωνία ως σύνολο αλλά και καθένα από τα μέλη αυτής ξεχωριστά εκφρασμένο με μέσα από τις περισσότερο κοντινές στην παιδική ηλικία λέξεις «ευτυχία», «πρόοδο» και «ειρήνη», ενώ με παρόμοια συχνότητα αναφέρεται και στην λέξη «αγάπη» ως ενωτικό στοιχείο των πολιτών. Παρόλη την απόδοση των κοινωνικών στοχεύσεων με ένα πιο προσφιλές λεξιλόγιο, το γεγονός ότι ο συντάκτης εκμεταλλεύεται πολλές φορές για το στήσιμο της επιχειρηματολογίας του και το αρνητικό-επιβλαβές αποτέλεσμα της υιοθέτησης μιας λανθασμένης-αντίθετης συμπεριφοράς, όπως της ψήφισης με μεροληπτικά και όχι αντικειμενικά κριτήρια ή της μη άσκησης του εκλογικού δικαιώματος, αυτό φαίνεται να δυσχεραίνει την μετατόπιση από την τυφλή υπακοή του αυριανού πολίτη στην δράση με συνειδητή υπακοή, όπως διακήρυσσε ότι φιλοδοξούσε να επιτύχει ο συντάκτης του μέσα από το σημείωμά-«επιστολή» του προς τον/την εκπαιδευτικό. Άρα με άλλα λόγια ο διδακτισμός δεν εκλείπει και από αυτό το εγχειρίδιο.

Επιπλέον κάτι ακόμα που δεν είναι εφικτό να αποφευχθεί, βάση του περιεχομένου του μελετώμενου εγχειριδίου και αντιτίθεται στις «διακηρύξεις» του σημειώματος-«επιστολή» του συντάκτη προς τον/την εκπαιδευτικό, είναι η «ξηρά» διδασκαλία του τρόπου που οργανώνεται και λειτουργεί το κράτος δεδομένου ότι

σχεδόν το μισό μέρος του όπως προείπαμε αφιερώνεται σε αυτό μέσα από σύνθετες ορολογίες και περιττές λεπτομέρειες.

Από την πλευρά της πολιτειακής ταυτότητας που προωθείται προεξέχουν τα γνωρίσματα του φιλόπατρη, που ασπάζεται το Χριστιανισμό και οφείλει να σκέφτεται, να αισθάνεται και να δρα ως κληρονόμος και συνεχιστής ενός μεγάλου, ένδοξου *«[...] παρελθόντος πλήρους από αγώνες, θυσίες και διδάγματα δι'ολόκληρον τον πολιτισμόν, ο οποίος θα βοηθήσει τον παγκόσμιον πολιτισμόν.»* (σελ 11). Επίσης πολλές είναι οι αναφορές στους πολίτες που ενδιαφέρονται για τα κοινά, πληρώνουν τους φόρους και ασκούν με ευσυνειδησία τα εκλογικά τους δικαιώματα, γεγονός που σε αντίθετη περίπτωση θα τους καθιστούσε *«κακούς πολίτες»* (σελ 72) και η αντίστοιχη πράξη θα συνιστούσε *«έγκλημα κατά της Πατρίδος»* (σελ 27) όπως χαρακτηριστικά λέγεται. Μεγάλη σημασία δίνεται και στην αρετή της φιλανθρωπίας ενώ ιδιαίτερα αναλυτικά, μέσα από την έκταση δύο σελίδων περιγράφεται αυτό που σήμερα θα ονόμαζε κανείς εθελοντισμός αλλά παρουσιάζεται ως κάτι περισσότερο θεσμοθετημένο και οργανωμένο ιδιαίτερα για τους κατοίκους μικρών κοινοτήτων, καλούμενο ως *«προσωπική εργασία»*. Η *«προσωπική εργασία»* που χαρακτηρίζεται ως το *«ευγενέστερο καθήκον»* γίνεται αντιληπτή ως μια από κοινού προσπάθεια των κατοίκων μια κοινότητας να *«υποκαταστήσει»* τις κρατικές αδυναμίες αναλαμβάνοντας την διεκπεραίωση έργων κοινής ωφέλειας όπως η επισκευή και καθαριότητα δρόμων, η κατασκευή πλατειάς, η φύτευση δέντρων, η αποξήρανση ελών κ.ά. Πρόκειται όπως λέγεται για ένα καθήκον τιμής που αφορά όλους τους υγιείς πολίτες ανεξαιρέτως και προβλέπει την αφιέρωσή τους σε αυτό δέκα εργάσιμων ημερών ανά έτος.

Άλλο ένα σημαντικό γνώρισμα του εγχειριδίου αποτελεί η αναλυτική συμπερίληψη σε αυτό όχι μονάχα των καθηκόντων των πολιτών αλλά και των δικαιωμάτων τους, με τα πρώτα βέβαια να επισημάνονται διπλά μέσα στο σύνολο του, μία στο αντίστοιχο κεφάλαιο και μια ήδη δεύτερη όντας διάσκορπα σε λοιπά κεφάλαιά του. Ενδιαφέρουσα είναι και η προσέγγιση της υλοποίησης των υποχρεώσεων αφού κατά κάποιο τρόπο σε αυτές θεμελιώνονται και τα δικαιώματα, όπως λέγεται. Αξιοσημείωτη είναι και η ύπαρξη αναφορών στις υποχρεώσεις του κράτους απέναντι στους πολίτες, παρόλο που δεν είναι το ίδιο αναλυτικές, αλλά

επιγραμματικές, θα λέγαμε, σε σχέση με αυτές που σχετίζονται με τις υποχρεώσεις των πολιτών απέναντι στο κράτος.

Επίσης με την ολοκλήρωση του κάθε κεφαλαίου υπάρχουν, ανάλογα και με την έκταση του καθενός, από κατά μέσο όρο τρία με τέσσερα ερωτήματα κατανόησης προς τους/τις μαθητές/τριες αναφερόμενα ως «εργασία».

Συνοψίζοντας μπορούμε να πούμε ότι καταβάλλεται μια φιλότιμη προσπάθεια να «ετοιμαστεί» ο πολίτης της τότε εποχής, ένας πολίτης που ναι μεν είναι γνώστης της ένδοξης καταγωγής του αλλά αντιλαμβάνεται και τη δομή της κοινωνίας που ζει, τον μηχανισμό που αυτή αξιοποιεί για την οργάνωσή της και καλείται να γίνει ένα υγιές κομμάτι της που το απασχολούν τόσο η διατήρηση των παραδόσεων και των εθίμων όσο η εξέλιξη και η πρόοδος.

Αγωγή του πολίτου (1966) του Παπαϊωάννου

6' έκδοση (1966)

1' έκδοση (1962)

α) Εκδοτικά στοιχεία

Πρόκειται για την εμπλουτισμένη και εγκεκριμένη από το Υπουργείο Παιδείας επανέκδοση του έργου του Γεωργίου Δ. Παπαϊωάννου από τον εκδοτικό οίκο που ο

ίδιος ο συγγραφέας φαίνεται να συντηρεί (η πρώτη ήταν το 1962 από τον εκδοτικό οίκο Ι. Σιδέρη). Αν και στο εξώφυλλο του εγχειριδίου αναγράφεται ο προορισμός του για τους μαθητές της Ε' τάξης του Δημοτικού Σχολείου στο ομώνυμο με τον τίτλο του μάθημα, όπως προκύπτει από την απόφαση της έγκρισής του, που εσωκλείεται σε αυτό, προβλέπεται η αξιοποίηση του και στην Στ' τάξη του Δημοτικού Σχολείου. Το παρόν εκδίδεται το 1966 σε εξ ολοκλήρου ασπρόμαυρη εκτύπωση, πλην του εξωφύλλου και σε γλώσσα δημοτική, ωστόσο δεν είναι γνωστό το χρονικό διάστημα για το οποίο αξιοποιήθηκε μέσα στις σχολικές αίθουσες.

β) Περιεχόμενα

Πυκνογραμμένο, με μεσαίου μεγέθους γραμματοσειρά, αποτελείται από 87 συνολικά σελίδες που διαμοιράζονται δυσανάλογα σε δέκα επιμέρους κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει τις δικές του υποενότητες.

Πιο συγκεκριμένα αυτά έχουν εξής:

Α' Κεφάλαιο: «Η πατρίδα» (Η στενότερη και ευρύτερη πατρίδα/ Η Ελληνική φυλή/ Η Ελληνική γλώσσα/ Ελληνικά ήθη και έθιμα, παραδόσεις/ Εθνικά ιδανικά/ Προτερήματα και ελαττώματα της Ελληνικής φυλής)

Β' Κεφάλαιο: «Θρησκεία» (Η σημασία της θρησκείας για τον Ελληνισμό/ Η Ορθόδοξη Χριστιανική Εκκλησία)

Γ' Κεφάλαιο: «Οικογένεια» (Μέλη της οικογένειας/ Βαθμοί συγγένειας/ Υποχρεώσεις προς την οικογένεια/ Οικογενειακό άσυλο)

Δ' Κεφάλαιο: «Εκπαίδευση» (Η σημασία της εκπαίδευσης/ Πρωτοβάθμια εκπαίδευση/ Δευτεροβάθμια εκπαίδευση/ Ανώτερη και Ανώτατη εκπαίδευση/ Επαγγελματική εκπαίδευση και επαγγελματικός προσανατολισμός/ Τύπος και ραδιόφωνο/ Ευεργεσίες της εκπαιδύσεως/ Οι Έλληνες, έθνος εκπαιδευτικό/ Ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα)

Ε' Κεφάλαιο: «Εθνικά σύμβολα και μνημεία» (Η σημαία, Εθνικό στέμμα-Εθνόσημο/ Μνημείο Αγνώστου Στρατιώτου-Ηρώα πεσόντων)

Στ' Κεφάλαιο: «Εθνικές εορτές και επέτειοι» (Η 25η Μαρτίου/ Η 28η Οκτωβρίου/ Τοπικές εθνικές γιορτές)

Ζ' Κεφάλαιο: «Εθνικός ύμνος» (Τι είναι εθνικός ύμνος/ Το προίμιο του εθνικού ύμνου)

Η' Κεφάλαιο: «Οικονομία και αποταμίευση» (Το χρήμα/ Οι τράπεζες και τα ταμειυτήρια/ Κοινωνικές ασφάλειες/ Εθνικός πλούτος και εθνικό εισόδημα/ Η φορολογία/ Ο δημόσιος προϋπολογισμός)

Θ' Κεφάλαιο: «Σύγχρονα σημαντικά γεγονότα» (Εξαίρετες πράξεις, βραβευόμενες από την Ακαδημία Αθηνών/ Μεγάλα εθνικά γεγονότα/ Μεγάλα διεθνή γεγονότα)

Ι' Κεφάλαιο: «Η ζωή και τα έργα μεγάλων ανδρών της Ελλάδας» (Σοφοί και μεγάλοι άνδρες της αρχαίας Ελλάδας/ Εθνικοί ποιητές/ Εθνικοί ευεργέτες/ Ηρωικές προσωπικότητες της Ελληνικής Ιστορίας/ Πολιτικές προσωπικότητες)

γ) Εικονογράφηση

Πρόκειται για ένα ασπρόμαυρα τυπωμένο εγχειρίδιο, με ένα μικρό δείγμα εικονογράφησης. Πιο συγκεκριμένα, περιέχει δεκαπέντε εικόνες, αγνώστου δημιουργού, πέντε εξ αυτών διατρέχουν το πέμπτο κεφάλαιο, μόλις δύο το όγδοο

και οκτώ το δέκατο και τελευταίο. Πρόκειται για σκίτσα φορτισμένα ιδεολογικά, πέντε σημαίες, δυο βασιλικά σύμβολα (στέμμα και βασιλικό θυρεό), ένα τραπεζογραμμάτιο με την μορφή του Κολοκοτρώνη, δύο κέρματα με τα βασιλικά διακριτικά και προσωπογραφίες σημαντικών προσωπικοτήτων (εθνικών ποιητών, φιλόσοφων και σοφιστών της αρχαιότητας). Το γεγονός ότι απουσιάζει η αναγραφή του ονόματος του εικονογράφου δικαιολογεί στα μάτια μας το πενιχρό της εικονογράφησης, επιβεβαιώνοντας παράλληλα την μάλλον όχι τόσο σημαντική, για εκείνη την εποχή, διδακτική αξιοποίηση της εικόνας, αν και κάποιες από τις απεικονίσεις που επιλέγονται, όπως προείπαμε είναι ιδεολογικά φορτισμένες. Σε ό,τι αφορά την εικονογράφηση του εξωφύλλου, για αυτή επιλέγεται μια σύνθεση με σχετικά λιτές γραμμές από τις απεικονίσεις των συμβόλων του κότινου, της ελληνικής σημαίας, του πιο σημαντικού ελληνικού μνημείου, του Παρθενώνα και του ήλιου ως κυρίαρχο κλιματικό και ευεργετικό γνώρισμα της χώρας. Σε ό,τι αφορά την έγχρωμη εκδοχή του εξωφύλλου, κυριαρχούν δύο αποχρώσεις του μπλε μια πιο σκούρα για το φόντο και μια πιο ανοιχτόχρυσωμη για την σημαία ενώ για τον ήλιο, τον κόττινο και τον τίτλο του εγχειριδίου αξιοποιήθηκε το κίτρινο χρώμα.

δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους

Η έννοια του έθνους είναι η πρώτη που παρουσιάζεται στο παρόν εγχειρίδιο, χωρίς να δίνεται για αυτήν κάποιος εξ αρχής καθολικός και συγκεκριμένος ορισμός αλλά αντίθετα αυτός συντίθεται προοδευτικά μέσα από την παρουσίαση των επιμέρους στοιχείων που τον απαρτίζουν, δηλαδή την κοινή καταγωγή, την κοινή θρησκεία, τα κοινά ήθη και έθιμα, την κοινή γλώσσα, τις κοινές παραδόσεις, τα κοινά εθνικά ιδανικά. Μάλιστα για την παρουσίαση των επιμέρους αυτών γνωρισμάτων που συνθέτουν την έννοια του έθνους, παρατηρούμε ότι επιλέγεται πάντα η ίδια προσέγγιση που επιχειρεί την τεκμηρίωσή τους ξεκινώντας πάντα από τους αρχαίους ακόμα χρόνους ή όσο πιο παλιά γίνεται ανά περίπτωση, δίχως να παραβλέπεται με αυτό τον τρόπο να υπενθυμίζεται κάθε φορά το ασύγκριτο ένδοξο παρελθόν που *«φώτισε όλο τον κόσμο»* και *«θαυμάζει σήμερα ολόκληρη η ανθρωπότητα»*, αλλά και την ύπαρξη μιας μακράς συνέχειάς του μέσα στους αιώνες. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί πως δυο φορές στο τμήμα αυτού του πρώτου κεφαλαίου περιλαμβάνεται αυτούσια αναφορά στο τρίπτυχο πατρίς-θρησκεία-

οικογένεια, που αποτελεί το πιο σημαντικό κατά πως αναφέρεται εθνικό ιδανικό και στήριγμα, αφού κάθε λοξοδρόμηση από αυτό «δημιουργεί ανωμαλίες, που καταστρέφουν τη ζωή μας σαν έθνος». Όμως την έννοια του έθνους δεν παύουμε να την συναντούμε με την ολοκλήρωση του κεφαλαίου που αφιερώνεται σε αυτή. Την απαντούμε και στο κεφάλαιο της θρησκείας, εκεί η διάσωση και συνέχιση του έθνους προβάλλεται ως αποτέλεσμα των αγώνων της εκκλησίας και της προσήλωσης του λαού στη χριστιανική πίστη. Σε ό,τι αφορά την έννοια του κράτους και τον ορισμό της, διαπιστώνουμε ότι απουσιάζουν πλήρως από το συγκεκριμένο εγχειρίδιο, ωστόσο στο όγδοο κεφάλαιο εντοπίζουμε την περιγραφή κρατικών δραστηριοτήτων όπως η μέριμνα της ύπαρξης κρατικών ασφαλίσεων, η σύνταξη του ετήσιου οικονομικού προϋπολογισμού, η επιβολή φορολογίας, όμως ακόμη και εκεί χρησιμοποιείται αρκετές φορές η λέξη «πατρίδα» ως συνώνυμη της λέξης κράτους (*«Η πατρίδα μας βρίσκεται μεταξύ των πρώτων χωρών που κατανόησαν την αξία των μέτρων ασφαλίσεως [...]»*, σελ 58). Τέλος, αρκετά μεγάλο χωρίο αφιερώνεται και στην «χωροταξική» έννοια της πατρίδας, που ορίζεται ως ο τόπος που πρωτοβλέπει κανείς το φως του ήλιου και το πρόσωπο της μητέρας του, το μέρος που βρίσκεται το πατρικό του σπίτι, το σχολείο του, οι πρώτοι φίλοι και οι τάφοι των προγόνων.

ε) Τα πολιτεύματα

Το υπό εξέταση εγχειρίδιο δεν πραγματοποιεί καμία αναφορά στα πολιτεύματα, παρά μονάχα δίνει με έμμεσο τρόπο κάποια από τα γνωρίσματα του ισχύοντος πολιτεύματος, της τρέχουσας νομοθεσίας και ορισμένων ενεργειών του κράτους που έχουν σχέση με οικονομική οργάνωσή του. Ωστόσο μπορούμε να πούμε ότι ψηλαφούμε και ένα υποβόσκον φιλοβασιλικό αίσθημα, αφού μεταξύ των λόγων της προσευχής που καλείται να απαγγείλει ένας μαθητής κατά την καθιερωμένη γιορτή της σημαίας περιλαμβάνεται και το αίτημα της φύλαξης από το Θεό *«του σεπτού μας βασιλέα»* (σελ 45), ενώ δυο σελίδες παρακάτω (σελ 47) γίνεται αναφορά στην Πλατεία του Συντάγματος με την ονομασία που είχε επί της Βασιλείας του Όθωνα, Πλατεία Ανακτόρων. Τέλος, το αίσθημα αυτό, που για την εποχή εκείνη να αποτελούσε κάτι το εύλογο, ενισχύεται και από την αφιέρωση μιας

ολόκληρης υποενοότητας στην αναλυτική περιγραφή του βασιλικού στέμματος που μαζί με το εθνόσημο που αποτελούσαν τα τότε εθνικά σύμβολα της χώρας.

στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου

Το μελετώμενο εγχειρίδιο αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στην σημαντικότητα του θεσμού της οικογένειας μέσα στην έκταση του οποίου χαρακτηρίζεται πέντε φορές ως ιερός και καθόλου τυχαία θεοποιημένος από τους προγόνους (Θεά Εστία). Επίσης η ιερότητα αυτή που προσδίδεται στο θεσμό της οικογένειας (μέσα από πυκνές και παρόμοιες αναφορές⁶) αποδίδεται στον τρόπο που αντιμετωπίζει-βλέπει η ελληνική φυλή τον συγκεκριμένο θεσμό, καταλήγοντας να αποτελεί όλη αυτή η γεμάτη ιεροσύνη και σεβασμό αντιμετώπισή του φυλετικό γνώρισμα και προτέρημα («*Η προσήλωση στο θεσμό της οικογένειας, ένα από τα αγνότερα προτερήματα της Ελληνικής φυλής.*», σελ 29).

Πιο αναλυτικά, ως οικογένεια ορίζεται μια ομάδα ανθρώπων που έχουν τους ίδιους γεννήτορες και ζουν στο ίδιο σπίτι. Η οικογένεια αποτελείται από τον πατέρα, την μητέρα, τα παιδιά, τον παππού, τη μάμμη, όπως ονομάζεται εδώ η γιαγιά, ενώ στο ίδιο σπίτι με όλους τους παραπάνω ζουν αρκετές φορές και οι θείοι και οι θείες. Είναι φανερό προς πρόκειται για την περιγραφή, ενδεχομένως και την προώθηση, του εκτεταμένου μοντέλου οικογένειας, στους κόλπους του οποίου τα παιδιά απολαμβάνουν την «*ασύγκριτη αγάπη της μητέρας, που θυσιάζει τα πάντα*»

⁶ «*Η οικογένεια για τους Έλληνες είναι θεσμός ιερός.*», σελ 26.

«*Μεταξύ των μελών της Ελληνικής οικογένειας κυριαρχεί η ανιδιοτελής αγάπη.*», σελ 26.

«*Ο Ελληνικός λαός θεώρει το συγγενικό δεσμό ιερό.*», σελ 27.

«*Οι Έλληνες θεωρούν το θεσμό της οικογένειας ιερό. Τιμούν, σέβονται και αγαπούν την οικογένεια.*», σελ 29.

«*Ο θεσμός της οικογένειας θεωρείται από τον Έλληνα ακατάληπτος, οι οικογενειακές παραδόσεις ιερές και η προσβολή της οικογενειακής τιμής βαρύ έγκλημα.*», σελ 29.

«*Η δημιουργία αγνής οικογενειακής ζωής, η διαφύλαξη των οικογενειακών παραδόσεων και η ανόθευτη και αμετάβλητη μετάδοσή του στους απογόνους είναι ένα από τα ιερώτερα ιδανικά των Ελλήνων.*», σελ 29.

«*Ο Έλληνας θυσιάζεται για την οικογένειά του και η στοργή του γι' αυτή οδηγεί σε μοναδικές πράξεις αυταπάρνησης.*», σελ 12.

(σελ 215) και την «στοργή του πατέρα» (σελ 26). Ο πατέρας εργάζεται πάντα έξω από το σπίτι για να συντηρήσει και τα εξασφαλίσει τα απαραίτητα στην οικογένεια, ενώ η μητέρα εργάζεται κυρίως εντός του σπιτιού επιφορτισμένη με τη φροντίδα όλων των λοιπών μελών, όντας «η κυρά του οίκου, η οικοδέσποινα, η οικοκυρά» (σελ 26) και ελάχιστες φορές, σε συγκεκριμένες θέσεις εκτός σπιτιού (εργοστάσια, σχολεία και γραφεία). Στην εργασία του πατέρα βοηθούν κάποιες φορές και όλα τα μέλη της οικογένειας, το καθένα από αυτά ανάλογα με τις δυνάμεις του, ακόμα και τα παιδιά. Ο πατέρας αναφέρεται ως θεμέλιο της οικογένειας που μαζί με τη μητέρα, υποκινούμενοι από ανιδιοτελή αγάπη είναι έτοιμοι να κάνουν τα πάντα για την εξασφάλιση των παιδιών τους τα οποία με τη σειρά τους μπορούν να ανταποδώσουν στο ελάχιστο την προσφορά των γονιών τους με την καλή τους διαγωγή και την πρόθυμη συμμόρφωσή τους στις εντολές αυτών. Επίσης τα παιδιά δεν θα πρέπει, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, να ξεχνούν πως οι «[...] ευχές γονέων στηρίζουν θεμέλια οίκων.», (σελ 28), σε μια προσπάθεια επισήμανσης του πόσο σημαντικό είναι τα παιδιά να έχουν μια αρεστή στους γονείς τους συμπεριφορά και ζωή, αφού τότε και μόνο θα λάβουν τις ευχές τους για τη δική τους οικογένεια, που μόνο τότε θα τύχει ευημερίας και αυτή. Ένας ακόμη τρόπος για να εκφράσουν τα παιδιά την ευγνωμοσύνη τους προς τους γονείς είναι η ανάληψη της φροντίδας αυτών όταν πια θα έχουν γεράσει. Μεγάλη έμφαση δίνεται και στους συγγενικούς δεσμούς που επίσης χαρακτηρίζονται ως ιεροί για τον ελληνικό λαό, με αυτόν μεταξύ των αδελφών και να ξεχωρίζει χαρακτηριζόμενος ως «πανίσχυρο όπλο». Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί στους σημερινούς αναγνώστες η αναφορά στους άγαμους άρρενες εξαιτίας της «μη αποκαταστάσεως των θηλέων αδερφών» (σελ 29), ως μια πράξη, μια κατάσταση, όχι σπάνια όπως λέγεται αλλά και φυσικά με χροιά αυτοθυσίας. Ένας ακόμη τρόπος που επιλέγεται για να τονιστεί η αξία της οικογένειας και του σεβασμού από την πλευρά των παιδιών των όσων συμβαίνουν στο πλαίσιο της όσον αφορά συμπεριφορές, δεσμούς, έθιμα και παραδόσεις προκύπτει από την παρουσίαση της τύχης όσων παιδιών είτε δεν μεγάλωσαν μέσα στους κόλπους μιας οικογένειας, είτε παρουσίαζαν απείθαρχη συμπεριφορά κάνοντας χρήση ενός αρκετά αρνητικά φορτισμένου λεξιλογίου. Πιο συγκεκριμένα, γίνεται λόγος για άτομα που μεγαλώνοντας εκτός οικογένειας «[...] υπήρξαν δυστυχείς άνθρωποι.», (σελ 25) και παιδιά που εξαιτίας της ανυπακοής

τους δεν είναι δυνατόν να γίνουν καλοί άνθρωποι, τέτοια παιδιά που απέναντι στις καλοσύνες των γονιών τους ανταποδίδουν κακό, λύπη και πικρία χαρακτηρίζονται ως «[...] αχάριστα, ασεβή και αγνώμονα και παραβάτες της Πέμπτης εντολής “Τίμα τον πατέρα σου και την μητέρα σου”.» (σελ 28), με την προσβολή της οικογενειακής τιμής να αποτελεί «βαρύ έγκλημα» και τη μη ύπαρξη αγάπης μεταξύ αδελφών «αφύσικη και ανώμαλη» (σελ 28). Τέλος, σε ό,τι αφορά το θεσμό της οικογένειας, δίνεται και ως το «κύτταρο» για το σχηματισμό των όσων ορίζονται ως κοινωνία, έθνος και φυλή, όροι για τους οποίους όπως είδαμε και παραπάνω δεν δόθηκαν «σαφείς» ορισμοί και ούτε τους αφιερώθηκαν ομώνυμα κεφάλαια.

Οι αναφορές σε θέματα που άπτονται των ζητημάτων της θρησκείας ξεκινούν να απαντώνται στο εγχειρίδιο αρχικά πέρα από το από επισήμως αφιερωμένο κεφάλαιο σε αυτά, σε υποενότητες που προηγούνται αυτού. Πιο συγκεκριμένα, στην υποενότητα «Ελληνικά ήθη και έθιμα, παραδόσεις» του πρώτου κεφαλαίου, σε μια προσπάθεια ορισμού του τι είναι έθιμα γίνεται λόγος για την προσφορά θυσιών από τους αρχαίους Έλληνες πριν από την έναρξη σημαντικών γεγονότων που φτάνει μέχρι και τις μέρες της χριστιανοσύνης με μια άλλη φυσικά μορφή, αυτή του Αγιασμού, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι η διατήρηση αυτής της «συνήθειας» συνιστά απόρροια της συνέπειας των Ελλήνων στην άσκηση των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Αυτή η τάση των Ελλήνων να στέκονται με πίστη και συνέπεια απέναντι στην εκάστοτε θρησκεία τους και να στήνουν μεγαλοπρεπείς ναούς είναι αποδεικτικά της θρησκευτικότητάς τους, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην αμέσως επόμενη υποενότητα που επιχειρεί να καταστήσει κατανοητό τι ορίζεται ως εθνικά ιδανικά. Με ανάλογα παραδείγματα από το σύνολο της ελληνικής ιστορίας που πιστοποιούν την έντονη θρησκευτικότητα ως εξέχον γνώρισμα της ελληνικής φυλής ξεκινά και το κεφάλαιο που σχετίζεται εξ ολοκλήρου με τα ζητήματα της θρησκείας. Στο κεφάλαιο αυτό όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η συσχέτιση του Ελληνισμού με την τωρινή του θρησκεία, το χριστιανισμό, με τον οποίο επήλθε η πλήρης ταύτιση, σε σημείο επί των δύσκολων ημερών μάλιστα της Τουρκοκρατίας Χριστιανός να σημαίνει Έλληνας (σελ 20). Κάτι τέτοιο φυσικά αντιτίθεται στα όσα γνωρίζουμε μέσα από τα κείμενα της Καινής Διαθήκης όπου Έλλην σήμαινε ειδωλολάτρης. Και εδώ, όπως και

στα περισσότερα εγχειρίδια της δεκαετίας αυτής, η χριστιανική θρησκεία παρατίθεται ως το στοιχείο εκείνο που «[...] έσωσε το έθνος από τον αφανισμό.» (σελ 20) επί Τουρκοκρατίας κρατώντας «[...] στην ψυχή των υποδούλων άσβεστη την εθνική φλόγα.» με αποτέλεσμα κατά πως αναφέρεται «Στην Ελλάδα [...] η χριστιανική θρησκεία, εκτός από τα δικαιώματα του θρησκευτικού σεβασμού, να έχει επί πλέον και δικαιώματα εθνικής ευγνωμοσύνης.» (σελ 21). Επιπλέον, στο εν λόγω κεφάλαιο μέσα από την αντίστοιχη υποενότητα γίνεται αναλυτική ιστορική αναδρομή στην διοικητή οργάνωση της Χριστιανικής Εκκλησίας από την εποχή των Αποστόλων, προ του Σχίσματος δηλαδή, αλλά και μετά, προβαίνοντας και σε μια κατηγοριοποίηση των πατριαρχείων (σε παλαιά, νέα και εξαρχικά) και των εκκλησιών (σε αυτοκέφαλες, αυτόνομες και ημιαυτόνομες). Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην Δυτική Εκκλησία, που περιλαμβάνει την Παπική και αυτές των Διαμαρτυρόμενων με τον συγγραφέα να τοποθετείται εναντίον του Πάπα ο οποίος, «[...] με τις νοθείες και τις καινοτομίες, που επέβαλε και τις οποίες δεν δίδαξαν, ούτε ο Χριστός, ούτε οι Απόστολοι, διέστρεψε την Ορθοδοξία.» (σελ 24). Τέλος, σε ό,τι αφορά την κατοχύρωση του Χριστιανισμού ως επίσημη θρησκεία, αυτή γίνεται από την αναφορά στη σχετική συνταγματική διάταξη με τον συντάκτη να επισημαίνει τριπλά (μέσα από τρία διαφορετικά χωρία) τόσο την ύπαρξη της ανεξιθρησκείας όσο και την απαγόρευση του προσηλυτισμού.

Σχετικά τώρα με τα περί εκπαιδεύσεως, η αξία της πνευματικής ανάπτυξης και η σημασία της τόσο στην προσωπική όσο και στην κοινωνική πρόοδο εκτιμήθηκε από πολύ νωρίς ως ίσης σημασίας και αξίας με την αναγκαιότητα της μέριμνας για την σωματική ανάπτυξη. Η παροχή οργανωμένης εκπαίδευσης όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται αποτελεί «[...] φροντίδα όλων των πολιτισμών λαών [...].», (σελ 32) με το μέγεθος του πολιτισμού των λαών να συναρτάται αυτής. Ως ένας τέτοιος πολιτισμένος λαός, με ροπή ανέκαθεν στην εκπαίδευση παρουσιάζεται και ο ελληνικός, χαρακτηριζόμενος ως «έθνος εκπαιδευτικόν» (σελ 39). Μέσα λοιπόν από μια σύντομη αναδρομή στην ιστορία της εκπαίδευσης του ελληνικού έθνους στην οποία προβαίνει ο συντάκτης, παρουσιάζει το ελληνικό έθνος ως φάρο του πολιτισμού όλης της ανθρωπότητας, γεγονός που επιλέγεται να ενισχυθεί μέσα από την παράθεση των λόγων του Άγγλου ποιητή Σελλεϋ που γράφει: «Όλοι είμεθα

Έλληνες, οι νόμοι μας, η φιλολογία μας, η θρησκεία μας, οι τέχνες μας έχουν τη ρίζα τους στη Ελλάδα. Η μορφή και το πνεύμα του ανθρώπου έφτασαν στην τελειότητά τους εκεί, στην Ελλάδα.» (σελ 39).

Επιπροσθέτως, στο ίδιο κεφάλαιο ο ρόλος της οργανωμένης από το κράτος εκπαίδευσης γίνεται αντιληπτός ως ένας μηχανισμός που θα διαμορφώσει ένα συγκεκριμένο «τύπο» μελλοντικών πολιτών που θα φέρουν και συγκεκριμένα γνωρίσματα όπως: ο σεβασμός τους νόμους, η «[...] αμείωτη αγάπη προς την ελευθερία [...]», η συνέχιση των ηθών, εθίμων και των παραδόσεων και η «[...] ακλόνητη πίστη και αφοσίωση στην πατρίδα.» (σελ 31). Γίνεται ακόμη αναλυτική περιγραφή των βαθμίδων της εκπαίδευσης, ενώ ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην επαγγελματική εκπαίδευση που προωθούνταν έντονα το διάστημα σύνταξης του παρόντος εγχειριδίου. Επιπλέον στους «εκπαιδευτικούς» φορείς συγκαταλέγει τον τύπο και το ραδιόφωνο χαρακτηρίζοντάς τα, μέσα από την υποενοότητα που τους αφιερώνει, ως είδη πρώτης ανάγκης, άριστα μέσα μορφώσεως και μάλιστα το τελευταίο για πολλούς αντικαταστάτη της εφημερίδας, του θεάτρου και του βιβλίου.

Στο ζήτημα της εκπαίδευσης θα εντάξουμε και την αναφορά στο κρυφό σχολειό που πραγματοποιείται και σε δύο ακόμη χωρία εκτός του συγκεκριμένου κεφαλαίου. Σε κάθε φορά επιχειρείται η ανάδειξη μιας διαφορετικής πτυχής της συμβολής του στο ελληνικό έθνος, πέραν αυτής στην ενίσχυση του εθνικού φρονήματος, στη διατήρηση της γλώσσας (σελ 8), στη διατήρηση της θρησκείας (σελ 20) και στην εξακολούθηση της αγάπης για τη μάθηση (σελ 37).

Τέλος, επισημαίνουμε ότι εκτός από την παθογένεια του αναλφαβητισμού για τον περιορισμό του οποίου ο συντάκτης αισιοδοξεί, δηλώνεται και ένα άλλο «μελανό», θα μπορούσαμε να πούμε, σημείο που αφορά στην ύπαρξη ξενόφωνων συνοικισμών και χωριών. Για την αντιμετώπιση του εν λόγω φαινομένου έχει κατά πως φαίνεται επιστρατευτεί η προτεραιότητα λειτουργίας νηπιαγωγείων σε αυτά τα μέρη («*Νηπιαγωγεία λειτουργούν σε ξενόφωνους προπάντων συνοικισμούς και χωρία και φοιτούν σ' αυτά παιδιά, αγόρια και κορίτσια, ηλικίας 4-6 ετών.*», σελ 32).

ζ) Η προσέγγιση της Εθνικής Ιστορίας

Ένα μεγάλο μέρος της Εθνικής Ιστορίας προσπελαύνεται μέσα από το υπό μελέτη εγχειρίδιο και μάλιστα με έναν καθόλα ενδιαφέροντα τρόπο ούσα διάσκορπη σε όλη την έκτασή του. Πιο αναλυτικά, ο συγγραφέας επιλέγει κυρίως μέσα από την παρουσίαση εξεχουσών προσωπικοτήτων που πρωταγωνίστησαν σε διάφορες φάσεις της Εθνικής μας Ιστορίας να παραπέμπει έμμεσα στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους άλλοτε προτρέποντας σε μίμηση αυτών από τους/τις μαθητές/τριες (Θεμιστοκλής, Μιλτιάδης, Μιαούλης κ.ά περί φιλοτιμίας, σελ 14) και άλλοτε όχι (Μ. Αλέξανδρος κ.ά περί αρχομανίας, σελ 16). Η παρουσίαση αυτή στο σύνολό της δεν πραγματοποιείται με χρονολογική σειρά αλλά ανάλογα με τις απαιτήσεις των επιμέρους κεφαλαίων καθώς εξυπηρετεί τις περισσότερες φορές έναν τεκμηριωτικό σκοπό. Με βάση τα όσα απαντούμε συνολικά στο εγχειρίδιο μπορούμε να πούμε πως οι αναφορές σε ιστορικά γεγονότα ή πρόσωπα εμπίπτουν σε ένα ιστορικό φάσμα που εκτείνεται από την αρχαιότητα και την εγκατάσταση των πρώτων ελληνικών φύλων στον μετέπειτα ελλαδικό χώρο μέχρι και τα χρόνια που συντάσσεται το παρόν εγχειρίδιο. Εκτός από αναφορές σε υπαρκτά πρόσωπα, γίνονται και σε μυθικά σε μια παράλληλη προσπάθεια με αυτή της τεκμηρίωσης να αποδειχθεί ότι τα σημερινά γνωρίσματα και οι συνήθειες του λαού μας έχουν τις ρίζες τους στα βάθη των αιώνων της ιστορίας μας. Η εν λόγω αποδεικτική προσπάθεια υφίσταται προς ενίσχυση της ιδέας ότι το ελληνικό έθνος αποτελεί ένα έθνος με συνέχεια μέσα στο χρόνο, συνδεδεμένο ακόμα και σήμερα με τις ρίζες του, ένα έθνος που κατόρθωσε να διατηρήσει τα βασικά του γνωρίσματα (ιδανικά, ήθη, έθιμα, παραδόσεις, γλώσσα, θρησκεία) αναλλοίωτα. Σε αυτές μάλιστα τις περιπτώσεις, γίνεται ξεκάθαρα αντιληπτή η ευλαβική διατήρηση της χρονολογικής σειράς δεδομένου ότι στόχος είναι η σύνδεση του παρελθόντος με όσο δυνατόν πιο πρόσφατα γεγονότα-παραδείγματα. Έτσι λοιπόν, για παράδειγμα (σελ 13-14), βλέπουμε το γνώρισμα της φιλοπατρίας να τεκμαίρεται μέσα από τις αναφορές στην θυσία της Ιφιγένειας, στον εκούσιο θάνατο του Κόδρου, στον ηρωισμό του Λεωνίδα, στην αντίσταση του Κων. Παλαιολόγου, στη θανάτωση του Ρήγα Φεραίου, στη θυσία των Σουλιωτισσών, στα γεγονότων των Δερβενακίων, Μεσολογγίου, Ψαρών και Ναούσης, στο αλβανικό μέτωπο και στο έπος του 1940-1941.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και ο εντοπισμός μιας αντίστροφης κατεύθυνσης, θα μπορούσαμε να πούμε, τεκμηριωτικής προσπάθειας που επιχειρείται κατά την παρουσίαση της προσωπικότητας του σοφιστή Σωκράτη ο οποίος «[...] είχε φτάσει στην έννοια του ενός Θεού, τον οποίο ταύτιζε με το υπέρτατο αγαθό.» (σελ 70) και οι λόγοι του περί αδικίας και δικαιοσύνης να φαντάζουν όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται «[...] τόσο κοντά στην διδασκαλία του Χριστού.» (σελ 71).

η) Γενική αποτίμηση

Πρόκειται για ένα εγχειρίδιο ιδιαίτερα αναλυτικό, που φτάνει να παραθέτει λεπτομέρειες άλλοτε όχι χρήσιμες και άλλοτε μάλλον δυσνόητες για τους μαθητές και τις μαθήτριες ή ακόμη και τα δύο («Όταν διδάσκει ένας διδάσκαλος, το σχολείο λέγεται μονοθέσιο, όταν διδάσκουν δύο, διθέσιο, [...]», σελ 32-33, «Όταν ο καταθέτης των χρημάτων σε μια τράπεζα θέλη να αποσύρη χρήματα, υπογράφει ένα ειδικό έντυπο, που λέγεται επιταγή.», σελ 58, «Το οικονομικό έτος συμπίπτει στην πατρίδα μας με το ημερολογιακό.», σελ 63, «Σ' αντίκρισμα των χρημάτων αυτών δίνει ένα έγγραφο, το οποίο λέγεται ομολογία.», σελ 63). Αν και πυκνογραμμένο, θεωρούμε ότι είναι αρκετά επεξηγηματικό στην κατεύθυνση της επιχειρηματολογίας, κυρίως βάση του τεχνάσματος-τεχνικής, στην οποία ήδη έχουμε αναφερθεί, και έχει να κάνει με την προσπάθεια τεκμηρίωσης κάθε σημερινού γνωρίσματος της ζωής των Ελλήνων μέσα από ιστορικές αναδρομές που ξεκινούν όσο το δυνατόν πιο παλιά, συνήθως από την αρχαιότητα, αλλά και μέσα από την παράθεση μύθων-διηγήσεων (μύθος Αισώπου για αδελφική δύναμη, ιστορία Ιωσήφ και αδερφών του, την μεταστροφή της συμπεριφοράς του Μιαούλη, της θανάτωσης του Σωκράτη κ.ά). Στην ίδια κατεύθυνση, της πειθούς, αξιοποιούνται ρητορικά ερωτήματα («Ποια λοιπόν πρέπει να είναι η συμπεριφορά των τέκνων προς τους γονείς και ποιες οι υποχρεώσεις τους προς αυτούς;», σελ 27, «Ποιος θα καταβάλει τα χρήματα αυτά;», σελ 62), η αντιπαράθεση αντικρουόμενων συμπεριφορών (π.χ. του υπάκουου προς τους γονείς παιδιού και του ανυπάκουου) και φυσικά η παράθεση πολλών παραδειγμάτων αξιομίμητης συμπεριφοράς (παλαιότερων και σημερινών) αλλά και ορισμών συμπεριφορών που λειτουργούν αποτρεπτικά (παραδείγματα προς αποφυγή), κάτι που απαντούμε πολύ έντονα στο

πρώτο κεφάλαιο όπου γίνεται αναλυτική παρουσίαση τόσο των προτερημάτων (φιλοπατρία, φιλοτιμία και υπερηφάνεια, φιλοξενία) όσο και των ελαττωμάτων (αρχομανία, διχόνοια, εγωισμός, αδιαφορία για τα κοινά, αλκοολισμός, χαρτοπαιξία, κλοπές) της ελληνικής φυλής. Επίσης στο επίπεδο της επιχειρηματολογίας αντιληπτή γίνεται και η αξιοποίηση του επαγωγικού συλλογισμού (π.χ. Όλες οι Ευρωπαϊκές γλώσσες κατάγονται από την Ιαπετική->Η Ελληνική γλώσσα έχει πολλά κοινά με την Ιαπετική γλώσσα->Άρα όλες οι γλώσσες της Ευρώπης έχουν μεγάλη συγγένεια με την Ελληνική).

Από πλευράς στοχεύσεων, όπως έγινε φανερό και από τα παραπάνω, το μελετώμενο εγχειρίδιο επιχειρεί σε όλη του την έκταση να προαγάγει την αξία του τρίπτυχου πατρίς-θρησκεία-οικογένεια σε συνάρτηση με τον θαυμασμό για το ένδοξο παρελθόν, την ανάπτυξη του αισθήματος του ανήκειν σε ένα έθνος ξεχωριστό και μοναδικό για πολλούς λόγους του οποίου τα ήθη, τα έθιμα, οι παραδόσεις και τα λοιπά γνωρίσματά του υποχρεούμαστε να διατηρήσουμε ανόθευτα επιδεικνύοντας αγάπη και αυτοθυσία. Πιο αναλυτικά, αναφέρεται ότι «[...] η Ελλάδα υπήρξε ο πνευματικός φάρος της ανθρωπότητας.» (σελ 38) και οι πρόγονοί της «[...] ιδρυτές και θεμελιωτές της εκπαιδύσεως και των επιστημών.» (σελ 38), συντελεστές της Αναγέννησης (σελ 39) που με τα μεγαλουργήματά τους συνέθεσαν έναν πολιτισμό που τον «[...] θαυμάζει σήμερα ολόκληρη η ανθρωπότητα.» (σελ 6). Έτσι λοιπόν «Η πιστή τήρηση των Ελληνικών ηθών, εθίμων και παραδόσεων είναι εθνικό καθήκον όλων των Ελλήνων.» (σελ 11), πράγμα που όταν συμβαίνει αποδεικνύεται η «[...] η ακοίμητη αγάπη του Έλληνα προς την πατρίδα.» (σελ 11). Επιπλέον ιδιαίτερη έμφαση δίνεται εκτός από τα εθνικά ιδανικά που δεν είναι άλλα από την θρησκεία, την οικογένεια και την πατρίδα (σελ 11), στην ελληνική γλώσσα που «[...] όχι μόνο διατηρήθηκε μέσα από τους αιώνες ανόθευτη, αλλά καλλιεργήθηκε σε πολύ μεγάλο βαθμό.», αποτελώντας «[...] θεμέλιο του εθνισμού.» σελ 8). Έμφαση δίνεται και στις εθνικές και τοπικές γιορτές αλλά και στα αξιοθαύμαστα σημερινά γεγονότα, όπως αυτά που βραβεύονται από την Ακαδημία Αθηνών και έρχονται να συμπληρώσουν με νέα στοιχεία το γεμάτο ηρωισμό και αυταπάρνηση παρελθόν. Με άλλα λόγια επιχειρείται η διαμόρφωση πολιτών με έντονο το εθνικό φρόνιμα, που αναγνωρίζουν την «ανωτερότητα» του πολιτισμού

από τον οποίο προέρχονται και με αυτοπειθαρχία, υπακοή σε γραπτούς και άγραφους νόμους και ικανότητα να μην υιοθετούν τα «ελαττώματα» της φυλής μας, που ψέγονται εντόνως, είναι έτοιμοι να συμμετάσχουν στα κοινά και στη διατήρηση των εθνικών ιδεωδών.

Στο υπό εξέταση εγχειρίδιο υπάρχουν κάποια στοιχεία που μας ξενίζουν έως και μας δυσαρεστούν αναλογιζόμενοι ότι αποδέκτες τους γίνονται μαθητές και μαθήτριες έστω και μιας άλλης εποχής. Ένα από αυτά έχει ήδη διατυπωθεί και αφορά στην τοποθέτηση του συντάκτη του σε σχέση με το Εκκλησιαστικό Σχίσμα και την αναφορά σε «νοθείες» από τον Πάπα. Ένα ακόμη τέτοιο στοιχεία αποτελεί η κατά κάποιο τρόπο στοχοποίηση μιας ομάδας επαγγελματιών, των αγροτών και η δημιουργία ενδεχομένως προκαταλήψεων απέναντί της όταν παρουσιάζεται ως ένα σύνολο ατόμων που αρκετά συχνά για λόγους άνευ σημασίας οδηγούνται σε αλληλοκαταγγελίες και αποκρούουν με πείσμα και φανατισμό κάθε προσπάθεια συμβιβασμού καταλήγοντας να ξοδεύουν τα χρήματά τους σε αλλεπάλληλες δικαστικές διαμάχες, χρήματα που φτάνουν να είναι περισσότερα από όσα θα λάμβαναν ως αποζημίωση (σελ 17). Στην ίδια κατηγορία με τα παραπάνω στοιχεία εντάσσουμε και τους ιδιαίτερα αυστηρούς χαρακτηρισμούς του «*επιλήσμονα των εθνικών παραδόσεων*» (σελ 15) για όσους δεν τιμούν την παράδοση της φιλοξενίας, του «*αφύσικου και ανώμαλου*» (σελ 28) στο να μην υπάρχει αγάπη μεταξύ αδερφών και της αντίληψης περί πρόκλησης «*ανωμαλιών*» (σελ 13) κατά την μη τήρηση των υποχρεώσεων που πηγάζουν από θρησκεία, την οικογένεια και την πατρίδα. Ενώ ακόμα αρνητική εντύπωση προκαλούν και η εξ ολοκλήρου απουσία αναφορών σε δικαιώματα των πολιτών και η στερεοτυπική αντίληψη του εργασιακού διαχωρισμού ανάμεσα στα δύο φύλα που αναδύεται από τις περιγραφές των ρόλων της μητέρας και του πατέρα, όπως περιγράφηκε στο αντίστοιχο χωρίο.

Τέλος, εκτιμούμε ότι γίνεται μια προσπάθεια η παρακολούθηση του περιεχομένου εν λόγω εγχειριδίου να γίνει με περισσότερη ενεργητικότητα από την πλευρά των μαθητών/τριών, αφού στο τέλος των περισσότερων υποενοτήτων των οκτώ πρώτων κεφαλαίων υπάρχουν προτάσεις για εργασίες-ερωτήσεις. Τις εργασίες-ερωτήσεις αυτές μπορούμε να τις κατατάξουμε σε έξι επιμέρους

κατηγορίες: α) αυτές που ζητούν την προσκόμιση πληροφοριών για ένα πρόσωπο, γεγονός ή μύθο ή θρύλο («Να βρείτε πληροφορίες για το Μίνωα και τα ανάκτορα της Κνωσού, καθώς και για της Μυκήνες και τον πολιτισμό τους.», σελ 7), β) αυτές που ζητούν την ανεύρεση και απαγγελία συγκεκριμένων ποιημάτων («Να απαγγείλετε στην τάξη τα ποιήματα “Η μάνα” Πολέμη, “Η αδερφική αγάπη”, δημοτικό [...].» σελ 30), γ) αυτές που ζητούν την παραγωγή γραπτού λόγου πάνω σε ένα ζήτημα («Γράψε έκθεση με θέμα: “Χαρτοπαίκτης-Απώλεια χρημάτων του-Δυστυχία οικογένειάς του-Ασθένεια του παιδιού”».», σελ 18), δ) αυτές που ζητούν την παρουσίαση στοιχείων από την ζωή και δράση της τοπικής κοινωνίας και προσωπικών βιωμάτων από τον εορτασμό τοπικών ή σχολικών εορτών («Να φέρετε πληροφορίες για τον τρόπο, με τον οποίο τελείται το πανηγύρι του χωριού σας.», σελ 11), ε) σε ερωτήσεις κατανοήσεις με βάση τα όσα έγιναν γνωστά μέσα από τα κείμενα το βιβλίου («Ονομάστε τις Εκκλησίες που αποτελούν σήμερα την Ορθόδοξη Εκκλησία.», σελ 25, «Τι ονομάζουμε κοινωνικές ασφάλισεις;», σελ 64) και στ) αυτές που προτρέπουν στην πραγματοποίηση επισκέψεων («Αν κατοικείτε σε πόλη, όπου υπάρχει ραδιοφωνικός σταθμός, να τον επισκεφθήτε.», σελ 37, «Έχετε ηρώο στον τόπο, όπου κατοικείτε; Να το επισκεφθήτε [...].», σελ 48).

Αγωγή του Πολίτου (1969) του Τσιρίμπα

α) Εκδοτικά στοιχεία

Εκδίδεται το 1969 στην Αθήνα από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων σε σύνταξη του Α. Τσιρίμπα προοριζόμενο για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Στ' τάξης των Δημοτικών Σχολείων. Εδώ διασώζεται και μια εξ ολοκλήρου ασπρόμαυρη εκτύπωση αν και το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλό του

στην πραγματικότητα ήταν έγχρωμα. Η γλώσσα σύνταξής του είναι η δημοτική που όμως βρίθει ιδιότυπων στοιχείων καθαρεύουσας, όχι πάντα τόσο κατανοητών (τας ανάγας, δια να κορέση την πείναν του, εκόπτε, εθήρευεν, ενενδύετο, ηλίευ εν, αήρ, μη δύναται, μονήρη βίον, συν τω χρόνω, βραδύτερον, κατώκουν, άμματα κ.ά)

β) Περιεχόμενα

Πολυσέλιδο, πυκνογραμμένο, με μεσαίου μεγέθους γραμματοσειρά αποτελείται από 218 συνολικά σελίδες που διαμοιράζονται δυσανάλογα σε επτά επιμέρους κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει τις δικές του υποενότητες.

Πιο συγκεκριμένα αυτά έχουν εξής:

Α' Κεφάλαιο: «Εισαγωγή» (1. Ο άνθρωπος ως άτομον, 2. Ο άνθρωπος ως κοινωνικόν, 3. Κοινότης, 4. Η αγωγή ως προσπάθεια εντάξεως του ατόμου εις την Κοινότητα, 5. Η οικογένεια, 6. Η γειτονιά, 7. Ο συνοικισμός, 8. Το χωρίον, 9. Η κωμόπολις, 10. Η πόλις, 11. Το Κράτος, 12. Το Έθνος, 13. Η Εκκλησία, 14. Η συμπεριφορά του ατόμου εις την Κοινότητα)

Β' Κεφάλαιο: «Οικογένεια» (α. Τι είναι οικογένεια;, β. Εξέλιξις της οικογενείας, γ. Η οικογένεια ως φυσική Κοινότης και κύτταρον της Κοινωνίας, δ. Η καλλιέργεια και η

ανάπτυξες των γνήσιων σχέσεων εις την οικογένειαν, ε. Ελληνικά οικογενειακά ήθη και έθιμα)

Γ' Κεφάλαιο: «Σχολείον» (α. Τι είναι σχολείον; β. Το σχολείον ως πολιτιστική Κοινότης, γ. Η καλλιέργεια και η ανάπτυξες των ανθρωπίνων σχέσεων εις το σχολείον)

Δ' Κεφάλαιο: «Επάγγελμα» (Τι είναι επάγγελμα; β. Είδη επαγγελμάτων, γ. Η αξία των επαγγελμάτων, δ. Το επάγγελμα ως μέσον ικανοποιήσεως υλικών και πνευματικών αναγκών, ε. Μελέτη και ανάλυσις του επαγγέλματος, στ. Παράγοντες οι οποίοι επηρεάζουν τον άνθρωπον εις την εκλογήν του επαγγέλματος, ζ. Ορθή εκλογή του επαγγέλματος, η. Επαγγελματική και τεχνική εκπαίδευσις, θ) Εθνικοί ευεργέται)

Ε' Κεφάλαιο: «Κράτος» (1. Έθνος, 2. Πατρίς, 3. Εθνικά σύμβολα, 4. Το Ελληνικόν Έθνος, 5. Το Νεοελληνικόν Κράτος, 6. Ο Ελληνισμός, 7. Κράτος και Πολίτευμα, 8. Το κοινοβουλευτικόν σύστημα, 9. Τα πολιτικά Κόμματα, 10. Θεμελιώδες θεσμοί του Ελληνικού Κράτους, 11. Τα Δικαστήρια, 12. Ο Στρατός, 13. Τα Σώματα Ασφαλείας, 14. Παιδεία, 15. Κρατικός μηχανισμός, 16. Υγεία, 17. Κοινωνική Πρόνοια, 18. Συγκοινωνία, 19. Ταχυδρομείον, 20. Ναυτιλία, 21. Οικονομία, 22. Εργασία, 23. Κοινωνικά Ασφαλίσεις, 24. ΔΕΗ, 25. Οργανισμός Τηλεπικοινωνιών Ελλάδος ΟΤΕ, 26. Τοπική Αυτοδιοίκησης (Κοινότης-Δήμος), 27. Συνεταιρισμοί, 28) Κράτος-Πολίτης (Δικαιώματα-Υποχρεώσεις), 29. Ατομικά ελευθερία, 30. Τάξις-Ασφάλεια-Ευημερία, 31. Δημαγωγία και Αναρχία)

Στ' Κεφάλαιο: «Εκκλησία»

Ζ' Κεφάλαιο: «Κοινωνία» (1. Ήθη και Έθιμα, 2. Ενδυμασία, 3. Η κυκλοφορία, 4. Κοινή γνώμη και διαμόρφωσις αυτής, 5. Ο Τύπος, 6. Το Ραδιόφωνον, 7. Η Τηλεόρασις, 8. Το ανάγνωσμα, 9. Το θέαμα, 10. Ο κινηματογράφος, 11. Προπαγάνδα και νεότης. 12. Διεθνείς σχέσεις, 13. Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότης, 14. Διεθνής Ερυθρός Σταυρός, 15. Ο κομμουνισμός ως εθνικός κίνδυνος)

γ) Εικονογράφηση

Πρόκειται για ένα ασπρόμαυρα τυπωμένο εγχειρίδιο, με ένα μικρό δείγμα εικονογράφησης αναλογικά με το πλήθος των σελίδων του. Πιο συγκεκριμένα, περιέχει δώδεκα εικόνες με τις οκτώ από αυτές να συγκεντρώνονται στο πέμπτο και εκτενέστερο κεφάλαιο. Από αυτές τις εικόνες μόλις δύο είναι σκίτσα και οι υπόλοιπες απλώς φωτογραφικές αναπαραγωγές. Πρόκειται για εικόνες που είτε είναι από μόνες τους φορτισμένες ιδεολογικά, όπως το έμβλημα της Δικτατορίας των συνταγματαρχών είτε αποκτούν μια ιδεολογική υπόσταση βάση της επεξηγηματικής λεζάντας που φέρουν (π.χ. Εθνικές αντί για παραδοσιακές στολές, Εθνική αντί για Ελληνική Σημαία) ή του κειμένου που τις πλαισιώνει. Σε ό,τι αφορά την εικονογράφηση του εξωφύλλου, που επεκτείνεται και στο πίσω μέρος του βιβλίου, για αυτή επιλέγεται μια πολλαπλή σύνθεση από ελληνικές σημαίες, όπου απαντώνται και οι δυο σχεδιαστικοί τύποι της ελληνικής σημαίας (σημαία της στεριάς και της θάλασσας) που περιέχονται και στο κυρίως μέρος του βιβλίου. Στην έγχρωμη εκδοχή του εξωφύλλου, που είναι και η κανονική όπως προαναφέραμε, οι σημαίες σε διάφορες αποχρώσεις του μπλε αποτυπώνονται σε ένα λευκό καμβά ενώ ξεχωρίζει σε αυτές και το χρυσοκίτρινο κοντάρι τους που καταλήγει στο σύμβολο του σταυρού. Ενώ αξίζει να σημειωθεί πως και εδώ κανένας καλλιτέχνης δεν αναλαμβάνει ενυπόγραφα την επιμέλεια της εικονογράφησης,

δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους

Ξεκινώντας από την έννοια του κράτους, έχουμε να παρατηρήσουμε ότι αυτή ορίζεται μέσα από τέσσερα διαφορετικά χωρία (σελ 18, 65, 67 & 159). Οι ορισμοί που γίνονται αντιληπτοί κάθε φορά είναι πανομοιότυποι και στις τέσσερις περιπτώσεις. Ο συντάκτης επιλέγει πάντα να τους αναδεικνύει προσδευτικά μέσα από ένα εκτενέστερο, επεξηγηματικό κείμενο που προηγείται αυτών διαχωρίζοντάς τους με πιο σκουρόχρωμη γραμματοσειρά. Ως κράτος μπορούμε να πούμε ότι εδώ ορίζεται η οργανωμένη δύναμη που αντιλήφθηκε ο λαός ότι πρέπει να υπάρχει ώστε να επιβάλλει την εφαρμογή των νόμων ακόμα και δια της βίας προκειμένου να εξασφαλίζεται έτσι η αρμονική και χωρίς προστριβές συμβίωση των πολιτών. Ως συστατικά στοιχεία του κράτους ορίζονται οι πολίτες (που δεν είναι απαραίτητο να

είναι συγγενείς, να μιλούν την ίδια γλώσσα ή ακόμα να έχουν την ίδια θρησκεία αρκεί να έχουν την ελληνική ιθαγένεια), η ύπαρξη ενός οριοθετημένου κομματιού γης το οποίο θα κατοικείται μόνιμα από πολίτες (χώρα) και μια εξουσία που θα πηγάζει από το λαό και αποτελεί μια δύναμη εξαναγκασμού που καθορίζεται από το σύνταγμα. Επίσης καταγράφονται και οι επιδιώξεις του κράτους διακρινόμενες σε εξωτερικές και εσωτερικές. Οι εξωτερικές αφορούν στην διατήρηση της εδαφικής ακεραιότητάς του και οι εσωτερικές στην διατήρηση της ζωής, της τιμής, της περιουσίας, της τάξης και της ασφάλειας των πολιτών. Σε αυτές ωστόσο προστίθενται και κάποιες επιπλέον που προκύπτουν κατά πώς λέγεται από την κοινωνική ζωή και αφορούν την παιδεία, τις συγκοινωνίες, το εμπόριο, τη βιομηχανία, την υγεία, τις επιστήμες και τις τέχνες. Οι αναφορές βέβαια στο κράτος συνεχίζουν και στην υπόλοιπη έκταση του βιβλίου και ιδιαίτερος μέσω της τριπλής περιγραφής στις εξουσίες του (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική) που απαντούμε σε δύο διαφορετικές υποενότητες του πέμπτου κεφαλαίου. Ενταγμένη σε αυτές περιλαμβάνεται η αναλυτική παρουσίαση και των σωματών ασφαλείας συμπεριλαμβανομένης και της βασιλικής χωροφυλακής.

Σε ό,τι αφορά το έθνος, αν και αρχικά ορίζεται ως «[...] το σύνολο των ανθρώπων, οι οποίοι είναι ηνωμένοι πνευματικώς δια κοινού πολιτισμού, κοινής ιστορίας, κοινών επιδιώξεων και πόθων, ως και δια κοινής καταγωγής, κοινής θρησκείας και κοινής γλώσσας.», (σελ 69), εκ των υστέρων τα γνωρίσματά του διακρίνονται σε ουσιώδη και επουσιώδη, σε αναγκαία δηλαδή και σε όχι απαραίτητα. Στα όχι απαραίτητα γνωρίσματα για την ύπαρξη ενός έθνους συγκαταλέγονται η κοινή γλώσσα, η κοινή θρησκεία και καταγωγή, με το συντάκτη να τεκμηριώνει τα γραφόμενά της μέσα από σχετικά παραδείγματα εθνών που κατά περίπτωση δεν πληρούν κάποιο από εν λόγω γνωρίσματα. Ωστόσο δεν παραλείπεται η επισήμανση της περίπτωσης κατά την οποία ένα έθνος πληροί τόσο τα επουσιώδη γνωρίσματα όσο και τα ουσιώδη, αφού τότε μπορούμε να μιλάμε για το τέλειο έθνος που χαρακτηρίζεται από ακλόνητη ενότητα, όπως ακριβώς συμβαίνει με την περίπτωση του ελληνικού έθνους, μέλη του οποίου όπως επισημαίνεται μπορούν να είναι και άτομα που «[...] κατοικούν εις οιονδήποτε

μέρος της γης και έχουν συνείδησιν της Εθνικής⁷ των καταγωγής και των εθνικών των υποχρεώσεων.» (σελ 82).

ε) Τα πολιτεύματα

Το εξεταζόμενο εγχειρίδιο αφιερώνει μια αρκετά μεγάλη υποενότητα του πέμπτου κεφαλαίου για να ορίσει το τι είναι πολίτευμα αλλά και να παρουσιάσει τα γνωρίσματα των πολιτευμάτων που υπάρχουν. Ξεκινά με τον αποκομμένο από το Σύνταγμα ορισμό του πολιτεύματος αναφέροντας ότι ορίζεται ως «*Το σύνολο των νόμων, οι οποίοι καθορίζουν τον τρόπο της οργανώσεως της κοινωνίας εις Κράτος και τον τρόπο της διοικήσεως του λαού [...]*», (σελ 87) και συνεχίζει με τις περιγραφές των πολιτευμάτων ασπαζόμενο την Αριστοτελική διάκριση σε μοναρχικά, ολιγαρχικά και δημοκρατικά. Έτσι λοιπόν αρχίζοντας από το πολίτευμα της μοναρχίας το διακρίνει σε απόλυτη, που βρίσκει εφαρμογή κυρίως σε απολίτιστους λαούς και ο μονάρχης δρα επί παντός επιστητού κατά βούληση και την συνταγματική όπου οι εξουσίες του βασιλέα περιορίζονται από το σύνταγμα. Το επόμενο πολίτευμα που παρουσιάζεται είναι αυτό της δημοκρατίας διακρινόμενο σε βασιλευομένη όπου τυπικώς η εξουσία ανήκει στο βασιλέα και αβασίλευτη ή προεδρευομένη όπου ο ανώτατος άρχοντας δεν είναι ισόβιος και εκτός από το σώμα των βουλευτών υπάρχει και αυτό των γερουσιαστών. Συνεχίζει με το «*άκρως αντίθετον της δημοκρατίας*» (σελ 90) πολίτευμα, την «*απολυταρχική*» και ομοιάζουσα με τη μοναρχία, δικτατορία, που καταργεί κάθε ατομική και πολιτική ελευθερία, εμφανιζόμενη σε περιόδους που μια χώρα δέχεται εξωτερικές απειλές ή περιέρχεται σε αναρχία λαμβάνοντας κατά καιρούς είτε τη φασιστική μορφή, είτε την εθνικοσοσιαλιστική είτε την κομμουνιστική. Κατά τις περιγραφές των τριών επιμέρους αυτών δικτατορικών μορφών που εμφανίζουν ως κοινά τους γνωρίσματα την στέρηση κάθε μορφής ελευθερίας, τον έλεγχο του τύπου και την διάλυση των λοιπών κομμάτων αποφεύγεται επιμελώς η αναφορά στις περιόδους ισχύς τους στη χώρα μας αναδεικνύοντας μόνο αυτές της εφαρμογής τους σε ξένες χώρες και εξαίροντας τα ονόματα μη δημοκρατικών προσώπων, σε άλλο βέβαια χωρίο, (όπως

⁷ Όπου Έθνος με κεφαλαίο «Ε», νοείται το ελληνικό και όπου Εθνική με «Ε» κεφαλαίο νοείται, ελληνική.

θα γίνει αντιληπτό από τα παρακάτω) ως τις σπουδαιότερες ηγετικές μορφές της χώρας.

Αξίζει ακόμα να τονιστεί ότι δεν γίνεται ξεκάθαρος προσδιορισμός του είδους του ισχύοντος πολιτεύματος, αν και υπάρχουν αναφορές που φανερώνουν την ύπαρξη ενός βασιλιά στη χώρα (αρμοδιότητες βασιλέα κ.ά) που συνδυάζονται με αυτές που ορίζουν το τι είναι το κοινοβουλευτικό σύστημα της Ελλάδος αλλά και με πληθώρα αναφορών στο ισχύον και ψηφισμένο από το λαό Σύνταγμα (1968) και ιδιαίτερος στις διατάξεις του, εκείνες που αφορούν στην αποτροπή της ηθικής κατάπτωσης των πολιτών ή της παραπληροφόρησής τους (σελ 99-101).

στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου

Το εξεταζόμενο εγχειρίδιο αφιερώνει ένα εκτενές κεφάλαιο στην περιγραφή της οικογένειας, ωστόσο πολλές αναφορές για αυτήν εντοπίζουμε από το πρώτο και εισαγωγικό κεφάλαιό του μέχρι και το τελευταίο του. Σε όλες τις αναφορές εκτός του ομώνυμου κεφαλαίου η οικογένεια δίνεται με την έννοια της πρώτης κοινωνικής ομάδας, ως το κύτταρο δημιουργίας άλλοτε της γειτονιάς (σελ 11), άλλοτε του συνοικισμού, άλλοτε του χωριού, και άλλοτε της κωμόπολης ή της πόλης (σελ 16), φτάνοντας μέχρι και την πιο εκτεταμένη της εκδοχή που δεν είναι άλλη από το ίδιο το κράτος (σελ 18 & 27), το έθνος (σελ 19 & 27) και την κοινωνία ολόκληρη (σελ 184).

Κατά την περιγραφή της στο ομώνυμο κεφάλαιο και ξεκινώντας ο συντάκτης με μια προσπάθεια ορισμού του τι είναι οικογένεια την παρουσιάζει να γεννάται από την ιερή και θεάρεστη πράξη του γάμου κατά την οποία ενώνονται δυο άτομα διαφορετικού φύλου με σκοπό τους να ικανοποιήσουν τόσο «[...] τας τάσεις της κοινωνικότητας, της αναπαραγωγής και διαιωνίσεως του είδους, της μαθήσεως και βελτιώσεως της ζωής [...]» (σελ 24) όσο και «[...] κοινούς σκοπούς⁸ και ιδανικά δια της συνεργασίας και της αλληλοβοηθείας.» (σελ 24). Επίσης διακρίνει την οικογένεια ανάλογα με το πλήθος των ατόμων που περιλαμβάνει στους κόλπους

⁸ «[...] οι κοινοί σκοποί, τα κοινά ήθη και έθιμα, η κοινή γλώσσα και προ πάντος η κοινή προσευχή.», σελ 27.

της σε μικρή, μέτρια και μεγάλη. Κάνει ακόμα λόγο για τις μεταβολές που υπέστη ο θεσμός της οικογένειας με το πέρασμα των χρόνων ξεκινώντας από μητριαρχικός και συνεχίζοντας ως πατριαρχικός με τον άρχοντα της οικογένειας, όπως ονομάζει τον πατέρα, να συγκεντρώνει στα χέρια του και να ρυθμίζει «[...] τας τύχας των μελών της οικογενείας, όπως αυτός έκρινε σκόπιμον.», τα οποία με τη σειρά του όφειλαν «[...] τυφλήν υπακοήν και να εκτελούν τας διαταγάς του άνευ αντιρρήσεως.» (σελ 26). Αν και όλο αυτό το καθεστώς της πατριαρχίας τελικά δηλώνεται πως έχει ανατραπεί στο πλαίσιο της ελληνικής οικογένειας εξαιτίας της Χριστιανικής πίστης που δε διακρίνει τους συζύγους, ώστε η οικογένεια να χαρακτηρίζεται ως συζυγική και όχι κάπως αλλιώς κατά την περιγραφή των σχέσεων μεταξύ των μελών αυτής, ο πατέρας παρουσιάζεται να έχει και πάλι περισσότερα δικαιώματα και υποχρεώσεις από οποιονδήποτε άλλο απέναντι στα παιδιά με σπουδαιότερα δικαιώματά του: «*Να απαιτή από τα τέκνα του να υπακούουν, να εκτελούν τας εντολάς και τας διαταγάς του, να ρυθμίζουν την συμπεριφοράν των προς τα αρχάς, τας οποίας έθεσε δια την ζωήν των. Να ελέγχη και να επιβάλλη τιμωρίας [...].*» (σελ 29). Αντίστοιχα με τη σειρά τους όπως ακριβώς και στην πατριαρχική οικογένεια, τα παιδιά της ελληνικής οικογένειας οφείλουν υπακοή και αναντίρρητη εκτέλεση των υποδείξεών του (σελ 29). Περισσότερο τρυφερή, στενή και με στοιχεία νοθεσίας και όχι απολυτότητας παρουσιάζεται η σχέση των παιδιών με τη μητέρα με τα δεύτερα όμως και πάλι να οφείλουν σε αυτήν εκτός από λατρεία, εμπιστοσύνη, ευγνωμοσύνη και υπακοή.

Όλα λοιπόν αυτά που αρχικώς αντιλαμβάνεται ο/η αναγνώστης/στρια ως αντιφατικά ξεκαθαρίζουν πλήρως στην τελευταία υποενότητα του κεφαλαίου που έρχεται να επιβεβαιώσει τις υποψίες του/της διατυπώνοντας ως ένα από τα σπουδαιότερα ήθη και έθιμα της ελληνικής οικογένειας το ότι «*ο ανηρ είναι η κεφαλή της οικογένειας*» και η γυναίκα απλά ένας υπάκουος συνεργάτης του που έχει καθήκοντα περιορισμένα και εντός του οίκου μόνο. Δεδομένου μάλιστα ότι σε όλη την έκταση του κεφαλαίου διακηρύσσεται η αμείωτη προσπάθεια των μελών της οικογένειας να μεταδίδουν στα νεότερα μέλη τα ήθη, τα έθιμα και τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις, δεν μπορεί παρά να είναι κανείς βέβαιος για την προώθηση τόσο του πατριαρχικού μοντέλου όσο και του εκτεταμένου τύπου

οικογένειάς που θέλει τον παππού και τη γιαγιά να διαμένουν κάτω από την ίδια στέγη με τα παιδιά και τα εγγόνια τους. Επίσης η μεταλαμπάδευση αλλά και η διατήρηση των ηθών και των εθίμων στο πλαίσιο της οικογένειας είναι καθώς φαίνεται επιβεβλημένη και αδιαπραγμάτευτη αφού *«Ουδέν μέλος αυτής έχει το δικαίωμα να μη τηρή αυτά.»* αλλά και όποιος το πράττει *«[...] προκαλεί την αποδοκιμασία των άλλων μελών.»* (σελ 34). Τέλος, κάτι που αξίζει ακόμα να σημειωθεί είναι η ταύτιση του όρου «ελληνική οικογένεια» με τον όρο «χριστιανική οικογένεια».

Όπως και στην περίπτωση του θεσμού της οικογένειας έτσι και στην περίπτωση του θεσμού της Εκκλησίας υπάρχουν αναφορές που εμπίπτουν σε αυτόν σχεδόν σε όλη την έκταση του εγχειριδίου πέραν του κεφαλαίου που αφιερώνεται σε αυτόν. Πιο συγκεκριμένα και καθόλου τυχαία τα πρώτα λόγια του βιβλίου μιλούν για τον Θεό που χάρη σε εκείνον ο άνθρωπος διακρίθηκε μεταξύ των υπόλοιπων ζώων αναπτύσσοντας και πολύ σύντομα την επιθυμία να τον λατρεύει και να τον τιμά. Κάθε άτομο λοιπόν, σε όποια κοινωνική ομάδα και αν μετέχει από την μικρότερη της οικογένειας ως την εκτενέστερη του κράτους, οφείλει να ασκεί τα θρησκευτικά του καθήκοντα που εδώ ταυτίζονται μόνο με τα ελληνοχριστιανικά (σελ 15, 17). Αυτή η υποχρέωση, σε συνάρτηση με το σύνολο των υπόλοιπων αναφορών, μας οδηγεί στην διαπίστωση ύπαρξης μιας διττής υπόστασης της θρησκείας. Από τη μια μεριά συνιστά κομμάτι της κοινωνικής αγωγής, δηλαδή η κοινωνική αγωγή οφείλει να καλλιεργήσει τη θρησκευτική πίστη και τη θέτει υπό κρατική προστασία (*«Χριστιανική εκκλησία είναι το σύνολο των ανθρώπων, οι οποίοι πιστεύουν εις το Χριστόν και αποτελούν μίαν οργάνωσιν υπό την προστασίαν και ενίσχυσιν του Κράτους.»*, σελ 20) και από την άλλη αποτελεί από μόνη της ένα «εργαλείο» της κοινωνικής αγωγής, αφού η παιδεία στην τήρηση των ελληνοχριστιανικών παραδόσεων αποτελεί οδηγό, όπως αναφέρεται *«[...] δια την αρμονικήν συμβίωσιν, την ευημερίαν και την πρόοδον της Ελληνικής κοινωνίας.»* (σελ 23). Ως «εργαλείο» της την αντιμετωπίζει ως ένα βαθμό και η παιδεία επιδιώκοντας την εδραίωση της εθνικής συνείδησης και πάνω σε αυτή (σελ 120). Επίσης πολλαπλές είναι οι αναφορές στην ενότητα που υφίσταται μεταξύ του ελληνικού λαού και της χριστιανικής πίστης, αφού, όπως χαρακτηριστικά λέγεται

«[...] δεν νοήται Έθνος χωρίς Εκκλησίαν⁹ και Εκκλησία χωρίς Έθνος.» (σελ 179), κάτι που αποδεικνύεται τόσο δια της συμβολής της δεύτερης στους απελευθερωτικούς αγώνες του πρώτου (σελ 78 & 185) όσο και δια του εθνικού συμβόλου (σελ 73). Η ενοποίηση αυτή μάλιστα παρουσιάζεται ως ενισχυτική προς το ήδη ένδοξο και ενάρτετο παρελθόν των Ελλήνων, αφού ήρθε για να το απαλλάξει από τη δουλεία, τις αντιλήψεις περί διακρίσεων αλλά και να το εμπλουτίσει περαιτέρω πολιτιστικά με «[...] την ποίησιν, την μουσικήν, την γλυπτικήν, την ζωγραφικήν, την αρχιτεκτονικήν και τας άλλας τέχνας και επιστήμας.», (σελ 178-179). Ένας ακόμα τρόπος που ο συντάκτης επιλέγει να επισημαίνει τόσο την σημασία του Χριστιανισμού στη ζωή των Ελλήνων όσο και να πείσει για τα κοινωνικά πρότυπα που επιθυμεί να προωθήσει είναι οι αναφορές σε χωρία από τη διδασκαλία του Ιησού Χριστού (141, 209, 179) ή και ορισμένων Αγίων (141 & 174, 26). Επιπλέον στο κεφάλαιο που αναφέρεται εξ ολοκλήρου στην εκκλησία δεν παραλείπεται η αναδρομή στην διοικητή οργάνωση της Χριστιανικής Εκκλησίας από την εποχή των Αποστόλων, προ του Σχίσματος δηλαδή, αλλά και μετά, μέσω ιδιαίτερης αναφοράς στις χαρακτηριζόμενες ως αυθαίρετες παπικές αξιώσεις «[...] να γίνει αρχηγός απάσης της χριστιανικής Εκκλησίας.», σελ 177. Τέλος, σε ό,τι αφορά την κατοχύρωση του Χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας, αυτό συμβαίνει ήδη από την πρώτη εθνοσυνέλευση (της Επιδαύρου, σελ 97) και εξακολουθεί να υφίσταται και μετά την «συνταγματική αναθεώρηση του 1968» (σελ 180 και 172) που προβλέπει την ανεξιθρησκία και απαγορεύει τον προσηλυτισμό και κάθε προσβολή προς τα Θεία (σελ 196).

Σε ό,τι αφορά στο θεσμό του σχολείου και της εκπαίδευσης, δίνεται και σε αυτόν μεγάλη βαρύτητα καθώς του αφιερώνονται σχεδόν δυο ολόκληρα κεφάλαια (αυτό του «Σχολείου» και του «Επαγγέλματος») αλλά και λοιπές αναφορές πέραν αυτών. Το σχολείο, που ορίζεται ως χώρος μάθησης, αρχικά λαμβάνει χώρα για κάθε άτομο στα πρώτα χρόνια της ζωής του μέσα στην οικογένεια αλλά και ξεκίνησε για τον πρωτόγονο άνθρωπο ως ταυτιζόμενο με την οικογένεια, αφού εκεί ερχόταν σε επαφή με όλες τις απαραίτητες γνώσεις και δεξιότητες για την επιβίωσή του. Αργότερα, με την καθιέρωσή του ως υποχρεωτικό, ορίζεται ως μια κοινότητα στην

⁹ Όπου Εκκλησία με κεφαλαίο «Ε» νοείται η χριστιανική

οποία συνεχίζεται το έργο της οικογένειας και θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τεχνητή οικογένεια από τη στιγμή που ναι μεν αποτελεί μια κοινότητα αλλά τα μέλη της δεν τα συνδέουν δεσμοί αίματος αλλά η κοινή επιδίωξη της μάθησης (*«Είναι γέφυρα, δια της οποίας ο άνθρωπος περνά από την οικογένειαν εις την κοινωνίαν. Είναι μια διάμεσος Κοινότης, η οποία υπάρχει μεταξύ οικογενείας και κοινωνίας.»*, σελ 37). Πολλαπλά τα εφόδια όπως αυτά της μνήμης, της φαντασίας, της κρίσης, της πειθαρχίας, της υπακοής, της αλληλοβοήθειας, της ευγένειας, της τάξης, της ακρίβειας, της καθαριότητας, της ανεκτικότητας, της εργατικότητας, της καλοσύνης, της υποσύνης, της αγάπης και της ευγενούς άμιλλας που το σχολείο επιχειρεί να γίνουν κτήματα των μαθητών/τριών, ενώ ως εξέχουσας βαρύτητας μαθήματα παρουσιάζονται αυτά της Ιστορίας, των Θρησκευτικών και της Μουσικής. Περιγράφονται ακόμα οι σχέσεις μαθητή/τριας και εκπαιδευτικού, που ακόμα και όταν παρουσιάζονται ως σωφρονιστικές από τους γονείς καταλήγουν να ομοιάζουν με αυτές πατέρα και γιου. Το ίδιο και οι σχέσεις μεταξύ των παιδιών, αν και μπορεί να ξεκινούν ως αδιάφορες, όπως χαρακτηριστικά λέγεται λόγω της διαφορετικής κοινωνικο-οικονομικής καταγωγής, της διαγωγής και του νου, καταλήγουν ως φιλικές εξαιτίας των ενοποιητικών στοιχείων της κοινής προσευχής, του εκκλησιασμού, των διαλειμμάτων, των εορτών και των εκδρομών.

Η εκπαίδευση λοιπόν αποτελεί ένα κρατικό καθήκον και είναι απαραίτητη για την εξασφάλιση ενός επαγγέλματος αφού η εργασία με τη σειρά της *«[...] αποτελεί κοινωνικήν αποστολήν.»* (σελ 53), και συνάμα θεϊκή προτροπή (σελ 141). Στο κεφάλαιο λοιπόν που έπεται αυτό του σχολείου γίνεται αντιληπτή μια αγωνιώδης προσπάθεια ανάδειξης της χρησιμότητας και της αξίας του συνόλου των επαγγελμάτων αλλά και ανάπτυξης ορθών κριτηρίων επιλογής του «ιδανικού» για τον/την καθένα/μία επαγγέλματος με έναν καθόλα αντιφατικό τρόπο που αξίζει να προσεχτεί. Πιο αναλυτικά, ο συντάκτης, αν και ισχυρίζεται πως μόνο η αργία είναι ντροπή και κανένα επάγγελμα, προβαίνει σε έναν διαχωρισμό τους βάση επιμέρους γνωρισμάτων που κατά κάποιο τρόπο συνθέτουν αυτό που εμείς σήμερα ονομάζουμε κοινωνικό γόητρο. Αναφέρει μεταξύ άλλων ότι η *«[...] κοινωνίαν περιβάλλει τον ιατρόν με μεγαλύτερον τιμήν από την τιμήν με την οποίαν το επάγγελμα του υποδηματοποιού [...]»* (σελ 53-54) ή ότι *«[...] όσους περισσότερους*

εξυπηρετεί το επάγγελμα, τόσην μεγαλύτερη επιρροήν ασκεί επί της κοινωνίας ο επαγγελματίας και συνεπώς γίνεται περισσότερο αξιοπρόσεκτος.» (σελ 54). Επιπλέον, αν και προσπαθεί να επισημάνει την σημασία η επιλογή του επαγγέλματος να γίνεται με γνώμονα όχι τη δόξα, τις τιμές, τα αξιώματα, τη δύναμη, την εξουσία ή τα χρήματα αλλά με το «να γεμίζει από ευτυχίαν» (σελ 59) αυτόν/η που το ασκεί, ψέγοντας παράλληλα τους εκπαιδευτικούς που λειτουργούν αποκαρδιωτικά έναντι των μαθητών/τριών λέγοντας «Συ δεν κάνεις διαγράμματα...» ή «Συ θα βόσκης πρόβατα γουρούνια...» (σελ 56), κατηγοριοποιεί τα άτομα απέναντι στα επαγγέλματα με βάση την προέλευσή τους από φτωχές ή πλούσιες οικογένειες (σελ 55), τη διαμονή τους σε χωριό ή πόλη (σελ 57) και τη σωματική τους διάπλαση και υγεία (σελ 57). Τέλος, βλέπουμε ότι εμμένει αρκετά στην τάση των γονέων να ωθούν τα παιδιά τους, με την επιλογή της ίδιας επαγγελματικής πορείας με εκείνους, στην κατάκτηση μιας κοινωνικής θέσης ίσης αν όχι και ανώτερης της δικής τους, μα ποτέ κατώτερής της.

ζ) Η προσέγγιση της Εθνικής Ιστορίας

Μέσα από το εξεταζόμενο εγχειρίδιο είναι πολύ συγκεκριμένα τα ιστορικά γεγονότα που φωτίζονται στην υποενότητα του πέμπτου κεφαλαίου «Το Νεοελληνικόν κράτος», μέσα από μια σύντομη αναδρομή στα σημαντικότερα γεγονότα από την Άλωση της Πόλης μέχρι και την προσάρτηση των Δωδεκανήσων, μετά τη λήξη του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου. Στην υπόλοιπη έκταση του βιβλίου ελάχιστα είναι τα ιστορικά γεγονότα, πρόσωπα ή οι ιστορικές περίοδοι που φωτίζονται. Τα ελάχιστα αυτά στοιχεία, που αποτελούν κομμάτια από το παζλ της Εθνικής μας Ιστορίας, ξετυλίγονται με έμμεσο τρόπο. Πιο αναλυτικά, όπως έγινε και φανερό από τα παραπάνω, στο πλαίσιο συγκρότησης της επιχειρηματολογίας που αφορούν στην συμβολή του Χριστιανισμού στον ελληνικό λαό, γίνεται αναφορά στην περίοδο της Τουρκοκρατίας και στους απελευθερωτικούς αγώνες ενάντια στους Τούρκους. Μια σειρά ιστορικών γεγονότων εθνικών αλλά και τοπικών παρουσιάζεται μέσα από τις περιγραφές των τριών μεγαλύτερων εθνικών εορτών, στις οποίες περιλαμβάνεται και ο εορτασμός ενός γεγονότος που ακόμη και λόγω χρονικής εγγύτητας με τη συγγραφή του εγχειριδίου δεν δύναται να θεωρηθεί ιστορικό και δεν είναι άλλο

από το πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου. Ένα άλλο, περισσότερο πολιτικού χαρακτήρα, κομμάτι της ιστορίας μας από την κήρυξη της ανεξαρτησίας μέχρι και το συγγραφικό παρόν του εγχειριδίου ψηλαφίζεται μέσα από μια αναδρομή στις συνταγματικές αναθεωρήσεις, με το ζήτημα της πρώτης Εθνοσυνέλευσης να αναφέρεται διπλά και στην περίπτωση καθορισμού του εθνικού συμβόλου (σελ 72). Σε σχέση με τα ιστορικά πρόσωπα απαντούμε αυτά του Σωκράτη, του Λεωνίδα ως πρότυπα υπακοής στους νόμους της πατρίδας (σελ 166), του Αριστοτέλη για την ενασχόλησή του με την κοινωνική φύση του ανθρώπου (σελ 6) και τη διάκριση των πολιτευμάτων (σελ 87), αυτά των συνετών νομοθετών της αρχαιότητας και του Βυζαντίου (σελ 106), των τραγικών της αρχαιότητας (Αισχύλου, Σοφοκλή, Ευριπίδη), του Μεγάλου Αλεξάνδρου που ισχυροποίησε και διέδωσε τον ελληνικό πολιτισμό (σελ 86), του Χαρίλαου Τρικούπη που εισήγαγε τον κοινοβουλευτισμό (σελ 94), των Μεταξά, Βασιλέα Γεώργιου, Παπάγου και Παπαδόπουλου ως τους μεγάλους εθνικούς ηγέτες (σελ 80-81) και μια σειρά από εθνικούς ευεργέτες (σελ 62). Αν και συνολικά δεν υπάρχουν λοιπόν εκτενείς και λεπτομερείς αναφορές σε γεγονότα της ιστορίας μας, ωστόσο ο συγγραφέας δεν παραβλέπει, πραγματοποιώντας τις κατάλληλες διατυπώσεις, να μεταφέρει με αρκετούς τρόπους στους μαθητές και στις μαθήτριες της εποχής την ασύγκριτη ανωτερότητα των γνωρισμάτων της Ελλάδας σε επίπεδο πολιτισμού, ηρωισμού, επιστημών και τεχνών. Επισημαίνεται μάλιστα πως *«Το Ελληνικό Έθνος είναι το αρχαιότερο του κόσμου.»* και *«[...] αποτελεί έν θαύμα εις την ιστορία της ανθρωπότητας.»* (σελ 82). Επίσης, κάθε τι ελληνικό παρουσιάζεται ως μοναδικό, ξεχωριστό και αξιοθαύμαστο από την ελληνική οικογένεια (σελ 33), τη γειτονιά (σελ 12) και τα χωριά (σελ 15) μέχρι τα γράμματα, τις τέχνες, τις επιστήμες, τις ευγενέστερες ιδέες και αξίες (σελ 83) και τα εθνικά κειμήλια (σελ 170) που είναι όλα τους γεννήματα-δημιουργήματα (σελ 71) ελληνικά και φυσικά *«[...] πρότυπα προς μίμησιν.»* (σελ 83). Όλα τα παραπάνω βρίσκονται σε απόλυτη συμφωνία με τόσο με τον σκοπό της παιδείας (σελ 120) όσο και της κοινωνικής αγωγής (σελ 9) που περιλαμβάνει την εδραίωση της εθνικής συνείδησης και την ανάπτυξη του αισθήματος της φιλοπατρίας και αυτοθυσίας.

η) Γενική αποτίμηση

Πρόκειται για ένα ογκώδες εγχειρίδιο με αιχμηρές διαφοροποιήσεις από τα όσα κυκλοφόρησαν μέχρι την δεδομένη χρονολογία. Ναι μεν προωθεί, γεμάτο διδακτισμούς, το τρίπτυχο πατρής-θρησκεία-οικογένεια όπως και τα περισσότερα των προηγούμενων δεκαετιών, αλλά και ιδιαίτερα έντονα σε όλη του την έκταση, πέρα από τα γνωρίσματα του σεβασμού και της αλληλοβοήθειας, τα γνωρίσματα της υποταγής, της πειθαρχίας, της θυσίας για την πατρίδα και της συμμόρφωσης υπό το φόβο ενός τιμωρητικού πλαισίου. Δεν είναι λίγες οι φορές που απαντούμε διατυπώσεις όπως: *«Δια της απειλής, της τιμωρίας και της βίας οι νόμοι αναγκάζουν τους πολίτες να πειθαρχούν.»* (σελ 106) ή *«Ο άνθρωπος ως μέλος μιας κοινωνίας δεν δύναται να πράττη ό,τι θέλη, αλλ' είναι υποχρεωμένος να συμμορφώνεται προς την θέλησιν του λαού. Εάν πράξη, κάτι το οποίον έρχεται εις αντίθεσιν προς εκείνα, τα οποία πιστεύει ο πολύς λαός, αρχίζει η κατακραυγή εναντίον του.»* (σελ 193), *«[...] η ασέβειαν προς το Εθνικόν μας σύμβολον, [...], τιμωρείται αυστηρώς.»* (σελ 75). Διακρίνεται ακόμα μια αγωνιώδης και αγκυλωτική προσκόλληση στην αναλλοίωτη μεταλαμπάδευση των ηθών και των εθίμων στις νέες γενιές αφού αυτά προβάλλονται ως ασπίδα *«[...] εναντίον των ξένων ηθών και εθίμων τα οποία τείνουν να εκτοπίσουν τα υπέροχα Ελληνικά ήθη και έθιμα από την ζωή των Ελλήνων.»* (σελ 34). Χαρακτηρίζεται από τοποθετήσεις που διχάζουν καθώς εμπίπτουν σε αντιφάσεις και οξύνουν τις κοινωνικές ανισότητες ή οδηγούν σε προκαταλήψεις όπως στις περιπτώσεις προώθησης του πατριαρχικού μοντέλου οικογενείας και παράθεσης των κριτηρίων επιλογής του επαγγέλματος όπως τις αναδείξαμε στην σχετική ενότητα. Δυσaréσκεια προκαλεί και η τοποθέτηση του συντάκτη του σε σχέση με το Εκκλησιαστικό Σχίσμα και η αναφορά σε «αυθαιρεσίες» από τον Πάπα.

Όλα τα παραπάνω μπορούν να γίνουν περισσότερο κατανοητά και οι ακραίες τοποθετήσεις περί βίαιης συμμόρφωσης σε κανόνες να «δικαιολογηθούν» δεδομένου ότι πρόκειται για ένα απόλυτα στρατευμένο εγχειρίδιο, καθώς την περίοδο σύνταξης την τύχη της χώρας έχουν στα χέρια τους οι πραξικοπηματίες της 21^η Απριλίου. Μια ομάδα ανθρώπων που εδώ η δράση της εκθειάζεται ενώ η ημέρα που ανέλαβαν την εξουσία συγκαταλέγεται στις εθνικές εορτές (όπως έγινε φανερό

και από τα παραπάνω) λογιζόμενη ως « [...] μια μεγάλη νίκη για υπέρ της ελευθερίας και της αληθούς Δημοκρατίας.» (σελ 81), εξισωμένη με την επέτειο του «ΟΧΙ». Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζεται και το νέο Σύνταγμα που όπως αναφέρεται, πρόεκυψε από την ψήφο του λαού (σελ 94).

Δεδομένης λοιπόν της πολιτικής κατάστασης, μπορούμε να εκλάβουμε ως «φυσιολογικό» τον ορισμό του κράτους ως μια αναγκαία δύναμη επιβολής που πλανάται πάνω από τα κεφάλια των πολιτών, προκειμένου να εξασφαλίσει την συμμόρφωσή τους στους κανόνες μεταχειριζόμενο κάθε τρόπο, την συμπερίληψη της αυτοδικίας στα ανθρώπινα δικαιώματα (σελ 160), τις αναφορές στην απαγόρευση των απεργιών (σελ 125), στην αναγκαιότητα οι δημόσιοι υπάλληλοι να διαθέτουν υγιή κοινωνικά φρονήματα (σελ 124), στην συνταγματικά κατοχυρωμένη λογοκρισία έναντι του λόγου και του τύπου (σελ 171), στην αστυνομευόμενη συγκέντρωση πολιτών (σελ 172), στην διατύπωση του περιεχομένου του όρου δημαγωγία και των κινδύνων του για τη δημοκρατία της χώρας (σελ 176), στην προκλητική ενδυμασία ως μείζον κοινωνικό πρόβλημα που οδηγεί σε ηθική κατάπτωση (σελ 191), στον έλεγχο των ραδιοφωνικών εκπομπών ώστε να προάγουν τις σωστές αξίες (σελ 198), στο διαχωρισμό των αναγνωσμάτων σε επωφελή και μη, που εξάπτουν άγρια ένστικτα (σελ 199-200), στα άσεμνα θεάματα που εξασθενούν το θρησκευτικό αίσθημα και προπαγανδίζουν σε βάρος της δημοκρατίας (σελ 202-203), την διττή δύναμη της κοινής γνώμης και της επίδρασής της (σελ 194).

Τέλος, το εγκυκλοπαιδικό του ύφος αλλά και τα «μπερδέματα» στη θεματολογία, όπου κατά περίπτωση εμπλέκονται ζητήματα που έχουν οριστεί ήδη περισσότερες από μία φορές, τα πάρα πολλά ιδιότυπα στοιχεία καθαρεύουσας το καθιστούν μη ελκυστικό τόσο για τον/την ενήλικα/η αναγνώστη/τρια αλλά σίγουρα πολύ περισσότερο για τους/τις μαθητές/τριες. Ούτε οι ασκήσεις εμπέδωσης που συνοδεύουν κάθε υποενότητα δε φαίνεται να προσφέρουν αφορμές για μια πιο απλή και ενδιαφέρουσα προσέγγιση.

Η Αγωγή του Πολίτη (1975) της Ρουσοπούλου

α) Εκδοτικά στοιχεία

Εκδίδεται για πρώτη φορά το 1975 στην Αθήνα από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και φαίνεται να κυκλοφορεί μέχρι και το 1982 προοριζόμενο για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Στ' τάξης των Δημοτικών Σχολείων. Συντάκτρια του είναι η Α. Ρουσοπούλου¹⁰ που δίδαξε το αντίστοιχο μάθημα για δύο συνεχόμενα σχολικά έτη (1943-1944 & 1944-1945) στο Μαράσλειο εκπαιδευτήριο και

εξέδωσε ένα παρόμοιο εγχειρίδιο με τίτλο: «Τι πρέπει να γνωρίζει ο πολίτης» για τα παιδιά του Γυμνασίου. Εδώ διασώζεται σε μια εξ ολοκλήρου ασπρόμαυρη εκτύπωση του εν λόγω εγχειριδίου, αν και το εξώφυλλο και το οπισθόφυλλό του στην πραγματικότητα ήταν έγχρωμα. Η γλώσσα σύνταξής του είναι η δημοτική.

β) Περιεχόμενα

Πυκνογραμμένο, με μικρού μεγέθους γραμματοσειρά, αποτελείται από 102 συνολικά σελίδες που διαμοιράζονται σε εικοσιπέντε επιμέρους, περίπου ισομεγέθη, ενότητες-κεφάλαια μιας ενιαίας αφήγησης, που όμως μπορούν να σταθούν και αυτόνομα. Πρωταγωνιστές της ενιαίας αφήγησης είναι δύο φιλομαθείς συμμαθητές της Στ' τάξης του Δημοτικού Σχολείου, ο Γιαννάκης και ο Περικλής. Τους ενώνει η αγάπη τους, η άσβεστη δίψα τους για την συνεχή κατάκτηση νέων γνώσεων με τη διαφορά ότι ο πρώτος αρέσκεται να το πραγματοποιεί από την μελέτη βιβλίων, ενώ ο δεύτερος βασιζόμενος περισσότερο στις γνώσεις-εμπειρίες που του μεταλαμπαδεύει ο πρώτος και λιγότερο στο διάβασμα και την προσωπική προσπάθεια. Στο παρόν λοιπόν εγχειρίδιο παρακολουθούμε την πορεία τους προς

¹⁰ Η Α. Ρουσοπούλου, αν και αναφέρεται ως η βασική συντάκτρια, είχε συνεργάτη της σε αυτό το πόνημα και τον Αγαμέμνονα Φαράκο.

την απόκτηση γνώσεων γύρω από ζητήματα της πολιτειότητας μέσα από καθημερινές συνήθειες, έκτακτες δραστηριότητες και περιστατικά.

Πιο συγκεκριμένα αυτά έχουν εξής:

1. Ελληνόπουλα από διαφορετικές χώρες (Κράτος-Έθνος)
2. Οι φύλακες του Σωκράτη (Υπακοή στους Νόμους)
3. Μπροστά στην Μητρόπολη (Η Εκκλησία)
4. Ένας περίπατος στην Πλατεία του Συντάγματος (Το Σύνταγμα της Ελλάδας)
5. Απρόοπτες διακοπές (Εκλογείς-Εκλογές-Νομοθετική εξουσία)
6. Η Βουλή συνεδριάζει (Βουλή-Βουλευτές-Κυβέρνηση-Αντιπολίτευση-«Εφημερίς Κυβερνήσεως-Άγνοια του νόμου Απαγορεύεται)
7. Ο υπουργός έρχεται στο σχολείο (Εκτελεστική εξουσία-Πρωθυπουργός-Υπουργοί)
8. Ο κύριος τμηματάρχης (Υπουργεία-Δημόσιοι υπάλληλοι)
9. Ένα αυτοκινητιστικό δυστύχημα (Δικαστική εξουσία-Ποινικά δικαστήρια)
10. Στο καφενείο της στοάς (Τα πολιτικά δικαστήρια)
11. Ένα καλοκαίρι στον Παρνασσό (Αυτοδιοίκηση)
12. Παρακολουθώντας την παρέλαση (Τα πολιτεύματα)
13. Είς οινός άριστος (Φιλοπατρία)
14. Ο μεγάλος αδερφός (Στρατιωτική υποχρέωση)
15. Επίσκεψη στο Μουσείο (Σεβασμός προς τα μνημεία τέχνης)
16. Οι δύο φαντάροι (Ισότητα)
17. Μια ξαφνική κληρονομία (Κληρονομία, διαθήκη, προστασία ιδιοκτησίας)
18. Η θεία φεύγει για τα λουτρά (Ελευθερία εργασίας-Ανάπαυση)
19. Και όμως κινείται (Ελευθερία σκέψευς)
20. Η γιορτή του πατέρα (Απόρρητο επιστολών-Άσυλο κατοικίας)
21. Τα παιδιά συναντούν ένα δημοσιογράφο (Ελευθερία του Τύπου)
22. Αθλητικός Όμιλος «Ο Αριστογείτων» (Το δικαίωμα του συνεταρίζεσθαι)

23. Τα νέα δεντράκια (Φιλανθρωπία-Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου)
24. Ένας πρεσβευτής επιδίδει τα διαπιστευτήριά του (Διεθνείς σχέσεις)
25. Ο θείος φτάνει από την Αμερική (Φόροι, δασμοί, τέλη κτλ)

γ) Εικονογράφηση

Πρόκειται για ένα ασπρόμαυρα τυπωμένο εγχειρίδιο, με ένα μικρό δείγμα εικονογράφησης αναλογικά με το πλήθος των σελίδων του. Πιο συγκεκριμένα, περιέχει επτά ολοσέλιδες εικόνες-σκίτσα (τρεις σε κάθετη διάταξη και τέσσερις σε οριζόντια) που μοιάζει να έχουν σχεδιαστεί με πένα. Τρεις από αυτές διαθέτουν συνοδευτική-επεξηγηματική λεζάντα και δυο φέρουν ενσωματωμένα δηλωτικά στοιχεία του χώρου που απεικονίζουν. Επίσης υπάρχουν και τρεις ολοσέλιδοι πίνακες-λίστες καθώς και η ολοσέλιδη εικόνα ενός αυθεντικού κειμένου, μιας σελίδας από την Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, το λεγόμενο ΦΕΚ (Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως). Κάθε μία ενότητα-κεφάλαιο ξεκινά με ένα αρχίγραμμα όμοιας διακόσμησης και ολοκληρώνονται με έναν κολοφώνα. Συνολικά εντοπίζονται έξι διαφορετικά τυπώματα από κολοφώνες. Στην έγχρωμη εκδοχή του εξωφύλλου, που είναι και η κανονική όπως προαναφέραμε, υπάρχει μια βάση σε μπλε-μωβ χρώμα πάνω στην οποία μοιάζει να επικολλάται το σκίτσο από τις μορφές των δύο πρωταγωνιστών ενοποιημένο με τα εκδοτικά και συντακτικά στοιχεία του εγχειριδίου. Τα δύο παιδιά με το ένα τους χέρι αγκαλιάζουν το ένα το άλλο και με το άλλο βαστούν από ένα βιβλίο. Τα δύο αυτά βιβλία, που εξαιτίας της στάσης του σώματος των παιδιών βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο, φέρουν ως τίτλο το διαμοιρασμένο «σύνθημα», «ΘΕΛΟΥΜΕ ΝΑ ΤΑ-ΜΑΘΟΥΜΕ ΟΛΑ» ένα σύνθημα που η ανάγνωση του εγχειριδίου το καθιστά κατανοητό και εκφράζει απόλυτα τα δύο αυτά παιδιά-πρωταγωνιστές. Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι στον ώμο του ενός εκ των παιδιών γίνεται αντιληπτή η ύπαρξη του συμβόλου της γνώσης, της κουκουβάγιας. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι για πρώτη φορά επιστρατεύονται επισήμως εικονογράφοι για την δημιουργία του εγχειριδίου. Πρόκειται για τους Γεράσιμο Γρηγόρη και Τζάνη Καρακάλλου με την τελευταία να αναλαμβάνει κατ' αποκλειστικότητα και την δημιουργία του εξωφύλλου. Το

γεγονός αυτό υποδηλώνει πως έχουμε να κάνουμε πολύ περισσότερο από κάθε προηγούμενη συγγραφική απόπειρα για μια καθόλα φροντισμένη προσπάθεια και όχι για την «ξαφνική» κατανόηση της εικόνας ως διδακτικό εργαλείο αφού ούτε στην προκειμένη περίπτωση ο ρόλος της εικόνας δεν είναι τέτοιος αλλά και η αντίληψη αυτή έχει κατακτηθεί χρονικά πολύ νωρίτερα και καθιερωθεί πρωτίστως μέσα από τα εγχειρίδια για τη διδασκαλία της πρώτης γραφής και ανάγνωσης.

δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους

Οι έννοιες του έθνους και του κράτους είναι οι πρώτες που παρουσιάζονται στο μελετώμενο εγχειρίδιο. Κάθε μια από αυτές στοιχειοθετούνται με έμμεσο τρόπο από τα δεδομένα του αφηγήματος μέσα από υπαρκτά, θα μπορούσαμε να πούμε, παραδείγματα. Πιο αναλυτικά, για να δοθούν οι δυο έννοιες και μάλιστα σε άμεση αντιπαραβολή μεταξύ τους επιστρατεύονται δυο παιδιά (επισκέπτες των παιδιών πρωταγωνιστών) που έχουν γεννηθεί και μεγαλώσει σε ξένες χώρες, αρά αυτομάτως είναι πολίτες ξένων κρατών, του Αμερικάνικου και του Τουρκικού κράτους συγκεκριμένα, όμως, δεν παύουν να ανήκουν στο ελληνικό έθνος καθώς φέρουν την ελληνική καταγωγή μέσω της γεννήσεώς τους από τους έλληνες γονείς τους, μιλούν την ελληνική γλώσσα, ασπάζονται την επίσημη ελληνική θρησκεία, το χριστιανισμό και έχουν, όπως χαρακτηριστικά δηλώνει και ένα από τα ίδια ελληνική συνείδηση. Επιπροσθέτως δίνεται και η έννοια της φυλής ως συστατικό δημιουργίας των πρώτων κρατών που φέρει όλα τα γνωρίσματα ενός έθνους (κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία) αλλά και επιπλέον καταλήγει να ζει σε ορισμένο κομμάτι γης κάτι που έρχεται σε αντιδιαστολή με τον τρόπο που αρχικά ορίστηκε η έννοια του έθνους. Ωστόσο, εδώ έχουμε την εντύπωση πως η έννοια του κράτους έχει περισσότερο την έννοια της κοινής πατρίδας, το κοινό σημείο αναφοράς όλων όσων υπάγονται στο ίδιο έθνος. Σε κάθε περίπτωση σε ό,τι αφορά στην έννοια του κράτους επισημάνεται η αξία της ύπαρξης οργάνωσης μέσα από νόμους, αναλόγως των δεδομένων κάθε εποχής, που εξασφαλίζουν την αρμονική συμβίωση.

ε) Τα πολιτεύματα

Στο εξεταζόμενο εγχειρίδιο, αν και υπάρχει κεφάλαιο που αφιερώνεται στα πολιτεύματα, το δωδέκατο κατά σειρά, ωστόσο δίνονται γνωρίσματα και

λειτουργίες του ισχύοντος πολιτεύματος διάσπαρτα και σε άλλα που προηγούνται αυτού. Πιο αναλυτικά, γίνονται αναφορές στο τρέχον Σύνταγμα («Στις 9 Ιουνίου 1975 άρχισε η εφαρμογή του [...].», σελ 17) που είναι και ο σημαντικότερος νόμος όλων (σελ 33), στο ποιος είναι ο αρχηγός της Ελληνικής Δημοκρατίας, στο ρόλο των Βουλευτών (σελ 17), στα επιμέρους εκτελεστικά όργανά της (σελ 30), στο ότι ο λαός παίρνει τις αποφάσεις σε ένα πολίτευμα όπως το ισχύον και πώς η φωνή αυτού εκπροσωπείται (σελ 20-21) αλλά και στο ότι οι απαιτήσεις-ανάγκες των πολιτών καθώς πληθαίνουν, αυξάνουν και τις φροντίδες του κράτους (σελ 36). Σε ό,τι αφορά το αντίστοιχο κεφάλαιο, εκεί δίνονται, με αφορμή την παρακολούθηση της παρέλασης για την επέτειο της 25^{ης} Μαρτίου, οι περιγραφές δύο μόνο πολιτευμάτων του δημοκρατικού και του δικτατορικού. Το πρώτο διακρίνεται σε βασιλευόμενη και προεδρευόμενη, με τη διαφορά ότι η θητεία του βασιλέα είναι ισόβια ενώ του προέδρου συγκεκριμένης και περιορισμένης χρονικής διάρκειας. Επισημάνεται μάλιστα ότι πολύ πρόσφατα σε σχέση με το χρόνο συγγραφής του εγχειριδίου ο ελληνικός λαός κατάργησε δια δημοψηφίσματος, στις 8 Δεκέμβρη του 1974, την βασιλευόμενη δημοκρατία επιλέγοντας ταυτόχρονα την προεδρευόμενη. Σχετικά με το δικτατορικό πολίτευμα, δίνεται ένας επαρκής, κατά κάποιο τρόπο, ορισμός του, καθώς αναφέρεται ότι περιλαμβάνει την βίαιη και άνευ της εγκρίσεως του λαού κατάληψη της εξουσίας από ένα πρόσωπο ή μια μικρή ομάδα ανθρώπων, γεγονός που συνεπάγεται την κατάλυση της δημοκρατίας και την στέρηση κάθε ανθρώπινης ελευθερίας. Χαρακτηρίζεται ξεκάθαρα ως «κακό πράμα» και γίνεται αναφορά τόσο στην επικράτησή της την περίοδο του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου σε Γερμανία και Ιταλία με τους Χίτλερ και Μουσολίνι αντιστοίχως, όσο και στην χώρα μας με τον Παπαδόπουλο, αποκρύπτοντας πλήρως τις περιπτώσεις των Μεταξά και Πάγκαλου. Διευκρινίζεται μάλιστα ότι τα επτά χρόνια της επικράτησης του Παπαδόπουλου και του δικτατορικού καθεστώτος ήταν βασανιστικά και προκάλεσαν εθνική καταστροφή αφήνοντας πίσω τους «[...] ένα πολιτικό και οικονομικό χάος.» (σελ 56).

στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου

Ο θεσμός της οικογένειας δεν μελετάται αυτόνομα σε κάποια από τις ενότητες του βιβλίου. Υπάρχουν ελάχιστες αναφορές σε αυτόν και μάλιστα έμμεσες καθώς

παρουσιάζεται ως κύτταρο δημιουργίας της φυλής. Στην παρουσίασή του αυτή δίνεται η παλαιότερη μορφή του, η εκτεταμένη («Και τα παιδιά και τα εγγόνια, όταν παντρεύονταν, έμεναν μαζί...», σελ 6) και πατριαρχική, όπου αρχηγός ήταν είτε ο πατέρας («[...] ο πατέρας της οικογένειας ήταν κάτι σαν βασιλιάς.», σελ 6) ή το γηραιότερο αρσενικό μέλος, ο παππούς. Αντιλαμβανόμαστε μάλιστα πως γίνεται λόγος για μια πολύ «πρωτόγονη» εκδοχή της οικογένειας, δεδομένου ότι υπάρχει αναφορά στην ύπαρξη δούλων στους κόλπους της («Είχαν μάλιστα κοντά τους και δούλους και όλοι μαζί αποτελούσαν την πατριαρχική οικογένεια.», σελ 6). Πέραν όμως των παραπάνω, στο σύνολο του αφηγήματος ψηλαφίζουμε την διατήρηση ενός, αν όχι εκτεταμένου, σίγουρα πατριαρχικού μοντέλου οικογένειας και κατά την εποχή συγγραφής του εγχειριδίου, όπου οι δράσεις του πατέρα στην ανατροφή των παιδιών είναι σε πρώτο πλάνο. Εκείνος αναλαμβάνει τα των «εκπαιδευτικών εξόδων» τους από το σπίτι (βόλτα στη Βουλή, στο Σύνταγμα, στον κινηματογράφο κ.ά) και την επίλυση των όποιων αποριών τους. Η μητέρα στις ελάχιστες φορές που παρουσιάζεται ασχολείται με τα της κουζίνας, άλλοτε ετοιμάζει το πατροπαράδοτο τραπέζι της 25^η Μαρτίου με το μπακαλιάρο (σελ 57), άλλοτε να ανοίγει φύλλο για πίτα και να ψήνει κεφτέδες και αργότερα καφέδες στο πλαίσιο ετοιμασίας ενός πλουσιοπάροχου τραπέζιού υποδοχής ενός συγγενικού προσώπου (σελ 75). Η μόνη φορά που σχετίζεται με τα παιδιά είναι για να δώσει την άδειά της σε ένα από αυτά προκειμένου να επισκεφτεί ένα γειτονικό φίλο και συμμαθητή (σελ 15). Σε παρόμοιες δραστηριότητες με αυτές της μητέρας εμπλέκονται τόσο μια εκ των ελάχιστων ενήλικων γυναικών που εμφανίζονται στο αφήγημα (Η σύζυγός του δικηγόρου εμφανίζεται να προσφέρει σοκολατάκια στα παιδιά, σελ 82) όσο και ένα μικρό κορίτσι που παρουσιάζεται να βαστά ένα δίσκο με καφέδες (σελ 77). Σε ό,τι αφορά τη σχέση μεταξύ των αδερφών τονίζεται ότι πρέπει να περιλαμβάνει αποκλειστικά το αίσθημα της αγάπης (σελ 59), ενώ γενικά παρατηρούμε μια τάση των παιδιών αρχικά να παρακολουθούν τις συζητήσεις των μεγάλων χωρίς να τις διακόπτουν και μονάχα μετά την λήξη αυτών να εκφράζουν απορίες και όχι απόψεις-τοποθετήσεις (σελ 5).

Σχετικά με το θεσμό της εκκλησίας, σε αυτόν αφιερώνεται το τρίτο κατά σειρά κεφάλαιο, όπου αναλύονται τα διοικητικά και ιεραρχικά ζητήματα της

Εκκλησίας της Ελλάδος με αφορμή το γεγονός του θανάτου του αρχιεπισκόπου και τις διεργασίες εκλογής νέου. Αναφορές υπάρχουν στο ίδιο κεφάλαιο και στην ύπαρξη άλλων χριστιανικών δογμάτων (καθολικοί & διαμαρτυρόμενοι) αλλά και άλλων θρησκειών (Ιουδαϊσμός & Βουδισμός). Ιδιαίτερως τονίζεται η αγάπη και ο σεβασμός που τρέφει ο κάθε Έλληνας για την Εκκλησία του όχι μόνο γιατί «[...] η θρησκεία είναι βαθιά ριζωμένη στην ψυχή των Ελλήνων, αλλά ακόμη και επειδή η Εκκλησία, σ' όλες τις δύσκολες και μεγάλες στιγμές της ζωής του έθνους στάθηκε ένας από τους οδηγούς του.» (σελ 13), επεξηγώντας πως αυτή η συμπαράσταση της Εκκλησίας προς το Έθνος αφορά στους αγώνες του 1821, στο γεγονός της Μικρασιατικής καταστροφής και αυτό της Τουρκικής εισβολής στην Κύπρο. Αναφορές όμως που θα μπορούσαν να γίνουν αφορμές για συζητήσεις θρησκευτικού περιεχομένου απαντούμε τόσο στο πρώτο κεφάλαιο, όπου φέρεται ως παράδειγμα γενάρχη μιας φυλής ο Μωυσής (σελ 7) όσο και στο δέκατο, όπου γίνεται λόγος για την παρουσία του Αποστόλου Παύλου στον Άρειο Πάγο ενώπιον των δικαστών της εποχής σε μια προσπάθεια ερμηνείας της ονομασίας του ομώνυμου ανώτατου δικαστηρίου της χώρας. Τέλος, μια άμεσα συσχετισμένη αναφορά με την εκκλησία και το Χριστιανισμό εντοπίζεται στο δέκατο έκτο κεφάλαιο, όπου σε αυτόν αποδίδεται η εξάλειψη της δουλείας και η διακήρυξη της ισότητας (σελ 66).

Όπως για το θεσμό της οικογένειας, έτσι και για το θεσμό του σχολείου και της εκπαίδευσης δεν υφίσταται κεφάλαιο που να συντάχθηκε με σκοπό την αποκλειστική ανάδειξή του. Υπάρχουν μονάχα δύο λιτές αναφορές στο Υπουργείο Παιδείας (έβδομο κεφάλαιο, σελ 29 και όγδοο κεφάλαιο, σελ 36) και μία στην ενίσχυση των εκπαιδευτικών δομών στις αναπτυσσόμενες χώρες από την UNESCO. Παρόλα αυτά, μέσω του αφηγήματος που έχει ως πρωταγωνιστές δύο μαθητές της Στ' τάξης που αγαπούν να μαθαίνουν και όλοι, μικροί και μεγάλοι, τους θαυμάζουν για αυτό, τόσο εκείνους όσο και τα μεγαλύτερα αδέρφια τους που παρουσιάζονται ως επιμελείς μαθητές, μπορούμε να πούμε ότι προάγεται με έμμεσο τρόπο τόσο το πρότυπο του φιλομαθούς παιδιού όσο και του επιμελούς μαθητή που λειτουργεί πάντα με συνέπεια στις σχολικές του υποχρεώσεις.

ζ) Η προσέγγιση της Εθνικής Ιστορίας

Η Εθνική Ιστορία προσεγγίζεται όπως και κάθε τι μέσα στο εν λόγω εγχειρίδιο με έμμεσο τρόπο αλλά στην προκειμένη περίπτωση μπορούμε να πούμε και με αποσπασματικό τρόπο καθώς οι αναφορές σε γεγονότα της πραγματοποιείται ατάκτως μέσα στο σύνολο της ενιαίας αφήγησης και χωρίς κάποια χρονολογική κατεύθυνση. Επίσης οι αναφορές αυτές λειτουργούν είτε ως αφηγηματικά πλαίσια-«σκηνικά» για την προώθηση της εξέλιξης της δράσης του αφηγήματος είτε ως «τεκμηριωτικά» στοιχεία άλλων αξιών που επιδιώκεται να προβληθούν ανά περίπτωση. Πιο αναλυτικά, εντοπίζουμε μια αναφορά στην εθνική εορτή της 28^{ης} Οκτωβρίου μέσα από τις αναμνήσεις των λόγων ενός δασκάλου των παιδιών, που για πρώτη φορά δεν ονομάζεται ως η επέτειος του «ΟΧΙ» (σελ 7). Τρεις αναφορές υπάρχουν στην επανάσταση του 1821, μία που σχετίζεται με τη συμβολή του εκκλησιαστικού κύκλου σε αυτή (σελ 13), μια μέσω του γεγονότος της παρακολούθησης της καθιερωμένης παρέλασης ανήμερα της συγκεκριμένης εορτής (σελ 53-57), συνοδευόμενη και από σχετική εικόνα και μία στο δέκατο έκτο κεφάλαιο που αφορά στη διακήρυξη της ισότητας που για την δική μας χώρα προέκυψε αμέσως μετά την κήρυξη της Επανάστασης (σελ 66). Άλλες αναφορές σε γεγονότα είναι αυτές στην Μικρασιατική καταστροφή, την εισβολή στην Κύπρο (σελ 13), στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (σελ 56) και στο πραξικόπημα της 21^{ης} Απριλίου (σελ 56). Ενώ επίσης υπάρχουν αναφορές και σε πρόσωπα όπως αυτό του Περικλή, που επί των ημερών του άνθισε το πολίτευμα της δημοκρατίας (σελ 20), του Σωκράτη ως υποδειγματικού πολίτη που βάζει πάνω από όλα την αγάπη για την πατρίδα και τον σεβασμό στους νόμους της (σελ 8 και 58), αλλά και του Έκτορα, που επίσης έμεινε στην ιστορία για την φιλοπατρία του (σελ 58-59). Τέλος, αναφορά υπάρχει και στα κατασκευασμένα από τον Βασιλιά Όθωνα ανάκτορα (σημερινή Βουλή) (σελ 24) καθώς και στο περιστατικό που έγινε η αιτία μετονομασίας του χώρου μπροστά από αυτά, από Πλατεία Ανακτόρων σε Πλατεία Συντάγματος (σελ 16). Αν και συνολικά δεν υπάρχουν λοιπόν εκτενείς και λεπτομερείς αναφορές που να στοχεύουν απόλυτα στην ανάδειξη γεγονότων της Ιστορίας μας, ωστόσο εντοπίζουμε όπως και στα προηγούμενα εγχειρίδια την προτροπή για σεβασμό απέναντι σε «[...] μια ιστορία χιλιάδων χρόνων [...]» (σελ 64) και την αγάπη για «[...]

τον τόπο μας που είναι ολόκληρος σπαρμένος με έργα τέχνης.» (σελ 64) και καταφτάνουν σε αυτόν άνθρωποι από τα πέρατα της γης για να τον θαυμάσουν (σελ 64).

η) Γενική αποτίμηση

Πρόκειται για ένα ναι μεν πυκνογραμμένο αλλά προσεγμένο εγχειρίδιο, γεγονός που γίνεται αντιληπτό από την πρώτη φευγαλέα ανάγνωσή του. Αυτό προκύπτει από την αξιοποίηση του τεχνάσματος του ενιαίου αφηγήματος που διατρέχει την έκτασή του αποτελούμενο από μικροπερίοδους λόγους, φυσικό διάλογο και διηγηματική περιγραφή. Γραμμένο στην κοινή ομιλούμενη με ύφος ανάλαφρο, περιλαμβάνοντας ακόμα και λεκτικά λάθη των παιδιών-πρωταγωνιστών («Υπάρχουν δηλαδή άλλοι νόμοι δευτερότεροι;», σελ 16), προκαλεί τον/την αναγνώστη/τρια να πλάσει τις δικές του/της εικόνες και να το «επενδύσει» με αυτές. Καθώς οι πρωταγωνιστές του, όπως προαναφέρθηκε, είναι παιδιά της ίδιας ηλικίας με αυτά στα οποία απευθύνεται αλλά και πέραν αυτού «εμφανίζονται» σε αυτό επώνυμα και άλλα τουλάχιστον επτά παιδιά είναι εύλογη η ταύτισή τους τόσο με αυτά όσο και με τη δράση τους. Η δόμησή του λοιπόν δεν θυμίζει σε τίποτα τα κείμενα εγκυκλοπαιδικού χαρακτήρα που στερούνταν εσωτερικής ενότητας και συνοχής και επικράτησαν μέχρι τότε στα αντίστοιχα σχολικά βιβλία και προήγαγαν την αποστήθιση αλλά αντιθέτως μας δίνει την αίσθηση ότι είναι γεμάτο από αφορμές για την ανάπτυξη γόνιμου διαλόγου τόσο μεταξύ εκπαιδευτικών και μαθητών/τριών όσο και μεταξύ των μαθητών/τριών. Το γεγονός αυτό κρίνουμε ότι αντισταθμίζει την απουσία ασκήσεων-εργασιών που περιελάμβαναν κάποια από τα προηγούμενα εγχειρίδια και προορίζονταν για τους μαθητές και τις μαθήτριες. Όλα τα παραπάνω συνάδουν απόλυτα αλλά και επιβεβαιώνουν τα γραφόμενα της συντάκτριας στο χωρίο «Οδηγίες για τους δασκάλους», όπου αντιλαμβανόμαστε την αγωνιώδη προσπάθεια ενός ατόμου που όντας μέσα στον χώρο της εκπαίδευσης έχει συναισθανθεί τα τρωτά του σημεία και πασχίζει να βάλει ένα λιθαράκι για την καλύτερη στερέωση αυτού του οικοδομήματος. Πιο αναλυτικά, κάνει λόγο για ελάχιστα προετοιμασμένους εκπαιδευτικούς που αδυνατούν να ανταποκριθούν με επάρκεια στις απορίες των παιδιών, για ένα μάθημα σημαντικό που για χρόνια δεν περιλαμβανόταν στην δημοτική εκπαίδευση, αδικώντας

ιδιαίτερα τους μαθητές και τις μαθήτριες που δεν επρόκειτο να προχωρήσουν στην μέση εκπαίδευση και προφανώς θα έχαναν την ευκαιρία να έρθουν σε επαφή με τα βασικά γνωρίσματα της πολιτειότητας. Το κείμενό της είναι συναισθηματικά φορτισμένο και το έργο της, που όπως γράφει η ίδια, έχει επιλέξει να μη θυμίζει διδασκαλία, γεννήθηκε με αφορμή τα ίδια τα παιδιά και συγκεκριμένα μια παλιά της μαθήτριά και απευθύνεται στους δασκάλους («*Το βιβλιαράκι αυτό έχει σκοπό να βοηθήσει τους δασκάλους [...]»*), ενώ ιδιαίτερως θετική εντύπωση μας κάνει η δήλωσή της ότι το συγκεκριμένο έργο της απευθύνεται σε παιδιά που ζουν σε μεγάλες πόλεις και πως επιφυλάσσεται με ένα επόμενο να μπορέσει να απευθυνθεί και σε παιδιά της επαρχίας κάτι που σε καμία περίπτωση δεν απασχόλησε ούτε τους συγγραφείς των προγενέστερων εγχειρίδιων αλλά ούτε και αυτούς των μεταγενέστερων.

Από πλευράς περιεχομένου, στο μεγαλύτερο μέρος του πραγματεύεται ζητήματα πολιτικά και διοικητικά που αρκετές φορές δίνονται με ιδιαίτερα λεπτομερή τρόπο. Κάτι τέτοιο γίνεται αμέσως φανερό και μέσω του καταλόγου των περιεχομένων, όπου βλέπουμε την πλειονότητα των κεφαλαίων-ενοτήτων να αφιερώνονται στα προαναφερθέντα ζητήματα. Όπως αναφέρει και η συγγραφέας στις «Οδηγίες για τους δασκάλους», τα παιδιά πρέπει να γνωρίσουν τη μορφή της χώρας που γεννήθηκαν, το πολίτευμα αυτής, την κυβέρνηση και τα όργανα του κράτους, τον τρόπο απονομής της δικαιοσύνης, τους νόμους που θα κυριαρχήσουν στις πράξεις τους, τα οικονομικά και την κρατική φορολογία και όλα εκείνα τα στοιχεία από τα οποία εξαρτάται η ασφάλεια και η ελευθερία τους. Σε αυτού του χαρακτήρα τα κεφάλαια ωστόσο απαντούμε και όρους μάλλον σύνθετους και ακατάληπτους για τους μαθητές και τις μαθήτριες που χρησιμοποιούνται ως ήδη γνωστοί όπως: «προγραμματικές δηλώσεις, ψήφος εμπιστοσύνης, προεδρικά διατάγματα, προϋπολογισμός, κ.ά

Σε σχέση με την πολιτειακή ταυτότητα που προωθείται προεξέχουν τα γνωρίσματα του εργατικού και φιλόπατρη πολίτη, που θέτει την αγάπη για την πρόοδο και την υπεράσπιση της πατρίδας του πάνω και από αυτή των γονέων (σελ 58). Επίσης τα στοιχεία εκείνα για τα οποία διακρίνεται ο καλός πολίτης είναι η συνεπής ανταπόκρισή του στις φορολογικές υποχρεώσεις (σελ 95), η υπακοή τους

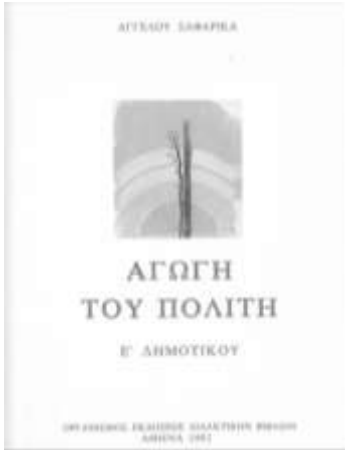
νόμους και στο Σύνταγμα, που δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως υποδούλωση αλλά ως μια μορφή εκδήλωσης σεβασμού απέναντι στο συλλογικό συμφέρον (σελ 9 και 16), η ευσυνείδητη άσκηση των εκλογικού του δικαιώματος (σελ 23), η μέριμνα για την διατήρηση της πολιτιστικής κληρονομιάς (σελ 64), η εθελοντική καταβολή «προσωπικής εργασίας», (σελ 46) που όπως είδαμε και σε προγενέστερο εγχειρίδιο επικρατεί με μια περισσότερο θεσμοθετημένη μορφή στην επαρχία και γίνεται αντιληπτή ως μια από κοινού προσπάθεια των κατοίκων μιας κοινότητας να «υποκαταστήσει» τις κρατικές αδυναμίες αναλαμβάνοντας την διεκπεραίωση έργων κοινής ωφέλειας όπως η επισκευή και καθαριότητα δρόμων, η κατασκευή πλατείας, η φύτευση δέντρων, η αποξήρανση ελών κ.ά.

Αν και θα μπορούσαμε να πούμε πως στο συγκεκριμένο εγχειρίδιο επιδιώκεται μόνο η θρησκευτική και η εθνική αγωγή των μαθητών/τριών, καθώς οι αναφορές στο ζήτημα τρίτο σκέλος του τρίπτυχου πατρής-θρησκεία-οικογένεια μοιάζει να εκλείπει, κάτι τέτοιο είναι εσφαλμένο. Αντιθέτως θα μπορούσαμε να πούμε πως αυτές είναι διάχυτες σε όλη του την έκταση. Τα παιδιά-πρωταγωνιστές δρουν στο κατά κύριο λόγο στο πλαίσιο αυτής, όντας σε συναναστροφή είτε με τον πατέρα και τα αδέρφια τους όσο και με άλλα συγγενικά πρόσωπα. Στέκονται με σεβασμό απέναντί σε αυτά τα πρόσωπα και από αυτά αντλούν γνώσεις και εμπειρίες. Πάντα παρουσιάζονται να παρακολουθούν χωρίς παρεμβολές με σχόλια τις συζητήσεις των μεγαλύτερων μελών της οικογένειας και να τους απευθύνουν τον λόγο μόνο για την επίλυση αποριών τους, ενώ εκτός του χώρου της γειτονιάς, στον οποίο κυκλοφορούν πάντα με την άδεια των γονέων, συνοδεύονται πάντα από κάποιον ενήλικα του άμεσου οικογενειακού περιβάλλοντος. Επομένως μπορούμε πούμε ότι και εδώ έχουμε την προώθηση του τρίπτυχου πατρής-θρησκεία-οικογένεια αλλά εξαιτίας του τρόπου που πραγματοποιείται δεν το αντιλαμβανόμαστε στην ίδια ένταση με αυτή των προγενέστερων εγχειριδίων καθώς δεν γίνεται με δογματικό τρόπο και έντονο διδακτισμό αλλά μέσα από τη ζωντανή δράση των ηρώων του μύθου, η οποία είναι δυνατό να προκαλεί συγκίνηση, θαυμασμό, αποτροπή, αλλά και να αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση.

Με εξαίρεση λοιπόν τον έντονο διαχωρισμό του ρόλου των δύο φύλων και των ρόλων αυτών, όπως τον περιγράψαμε σε προηγούμενη ενότητα, πρόκειται για ένα εγχειρίδιο που φέρνει μια νέα πνοή τόσο στα συγγραφικά πρότυπα όσο και στον τρόπο διδασκαλίας του συγκεκριμένου μαθήματος.

Η Αγωγή του Πολίτη (1981) του Σαφαρίκα

α) Εκδοτικά στοιχεία

Εκδίδεται για πρώτη φορά το 1981 στην Αθήνα από τον Οργανισμό Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων και κυκλοφορεί για τρεις συνεχόμενες σχολικές χρονιές όντας και το τελευταίο από τα εγχειρίδια που φέρει το τίτλο «Αγωγή του Πολίτη», που αντικαταστάθηκε από τα μεταγενέστερά του με τον τίτλο «Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή». Συντάσσεται από τον Άγγελο Σαφαρίκα σε εικονογράφηση του Πέτρου Ζουμπουλάκη και προορίζεται για τους μαθητές και τις μαθήτριες της Ε΄ τάξης των Δημοτικών Σχολείων. Εδώ διασώζεται σε μια εξ ολοκλήρου ασπρόμαυρη εκτύπωση από την οποία και μελετήθηκε, αποτελεί ωστόσο ένα πλήρως έγχρωμο εγχειρίδιο. Η γλώσσα σύνταξής του είναι η δημοτική.

β) Περιεχόμενα

Αρκετά πυκνογραμμένο, με μεσαίου μεγέθους γραμματοσειρά αποτελείται από 99 συνολικά σελίδες που διαμοιράζονται δυσανάλογα σε έξι επιμέρους κεφάλαια, καθένα από τα οποία περιλαμβάνει τις δικές του υποενότητες.

Πιο συγκεκριμένα αυτά έχουν εξής:

Α΄ Εισαγωγή

1. Ο άνθρωπος ως άτομο και ως μέλος της κοινωνίας
2. Η έννοια της κοινότητας και η διάκρισή της σε φυσική και πολιτιστική
3. Πώς κοινωνικοποιείται το άτομο

Β΄ Η οικογένεια

1. Εμείς και οι συγγενείς μας
Η γενιά του πατέρα (σχεδιάγραμμα)
2. Πώς ήταν και πώς είναι σήμερα η οικογένεια
Η πατριαρχική οικογένεια σε σύγκριση με τη σημερινή (συζυγική)
οικογένεια (πίνακας)

- Η μητέρα
 - Ο πατέρας
 - Τ' αδέρφια
 - Ο παππούς και η γιαγιά
 - Η γιαγιά μου (έκθεση)
3. Ελληνικά οικογενειακά ήθη και έθιμα

Γ' Το σχολείο

- 1. Το σχολείο ως πολιτιστική κοινότητα
Δικαιώματα και υποχρεώσεις του μαθητή (πίνακας)
- 2. Τα παιγνίδια μας
- 3. Οικογένεια και σχολείο
Απόσπασμα από τα απομνημονεύματα του Μακρυγιάννη
Συμβουλές στους μαθητές

Δ' Η κοινότητα

- 1. Το χωριό και η πόλη
- 2. Η αυτοδιοίκηση
Η κοινότητα και ο δήμος
- 3. Οι βασικοί θεσμοί στην κοινότητα και στο δήμο
 - α) Η εκκλησία
 - β) Το σχολείοΥπηρεσίες διοικήσεως δήμου και κοινότητας
- 4. Οι συνεταιρισμοί
- 5. Οι μορφωτικοί σύλλογοι
- 6. Έργα στην κοινότητα και στο δήμο
 - α) Η ύδρευση
 - β) Ο φωτισμός
 - γ) Η συγκοινωνία
 - δ) Η προστασία της υγείας
 - ε) Τα κέντρα αναπαύσεως και ψυχαγωγίας
 - στ) Άλλα κοινοτικά ή δημοτικά έργα
- 7. Η κοινότητα κι εμείς
 - Τα δικαιώματα των δημοτών
 - Τα καθήκοντα των δημοτών
- 8. Δικαιώματα και καθήκοντα των πολιτών
Χρήσιμες πληροφορίες με δύο λόγια
Ο δήμος και η κοινότητα (πίνακες)
- 9. Η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος
Οδηγίες στους μαθητές για την προστασία του περιβάλλοντος
Το δάσος και η βροχή
Το δάσος (ποίημα)

Ε΄ Κοινωνία

1. Έννοια της κοινωνίας
2. Η ελληνική κοινωνία
3. Η κοινωνική συμπεριφορά
Χρήσιμες πληροφορίες με δύο λόγια
4. Τα μέσα επικοινωνίας
5. Η κοινή γνώμη

Στ΄ Κυκλοφοριακή αγωγή

1. Το κυκλοφοριακό πρόβλημα
2. Ο μαθητής πεζός στο δρόμο
Οδηγίες για την κυκλοφορία των πεζών
3. Ο μαθητής ποδηλάτης
Κανόνες κυκλοφορίας ποδηλάτων
4. Ο μαθητής ως επιβάτης οχημάτων
5. Ο μαθητής στο χωρίο του παιχνιδιού
Ο ήλιος (ποίηση Οδ. Ελύτη)

γ) Εικονογράφηση

Πρόκειται για ένα εξ ολοκλήρου έγχρωμα τυπωμένο εγχειρίδιο, με ένα ικανοποιητικό δείγμα εικονογράφησης συγκριτικά με τα προγενέστερα εγχειρίδια, που παρεμβάλλεται μεταξύ των κειμένων με σχετική ομοιομορφία. Πιο συγκεκριμένα, περιέχει σαράντα τρεις εικόνες που εκτός από επτά μικρές που εμφανίζονται ως κολοφώνες χωρίς να διαθέτουν συνοδευτική-επεξηγηματική λεζάντα, όλες οι υπόλοιπες εμφανίζουν νοητό περίγραμμα-κάδρο είτε τετράγωνο είτε ορθογώνιο, ανάλογο της διάταξής τους στη σελίδα και του χώρου που δεσμεύουν από αυτή. Από αυτές οι έξι είναι ολοσέλιδες, τέσσερεις καλύπτουν περισσότερο από το ήμισυ της σελίδας και οι υπολειπόμενες καταλαμβάνουν ακριβώς το μισό της σελίδας. Κατά κύριο λόγο απεικονίζονται σκηνές από την καθημερινή ζωή αλλά για πρώτη φορά και πληθώρα στοιχείων από το ανθρωπογενές περιβάλλον (τεχνητή λίμνη, υδροηλεκτρικό εργοστάσιο, εργοστασιακό συγκρότημα κ.ά) πάντα σε συνάρτηση με το περιεχόμενο των κειμένων. Επιπλέον απαντούμε και έντεκα πίνακες που οριοθετούνται με ένα μπλε πλαίσιο σκοπεύοντας άλλοτε να δώσουν επιπρόσθετες πληροφορίες, άλλοτε να υπενθυμίσουν κάτι, να παραθέσουν μια σειρά από συμβουλές ή να συγκρίνουν δύο συνθήκες ή ακόμα και να συμπυκνώσουν τα βασικά σημεία του μαθήματος. Το

εξώφυλλο που δεν είναι κατανοητό στην ασπρόμαυρη εκδοχή του, απεικονίζει με αφαιρετικό τρόπο ένα νεόφυτο πιθανότατα δεντράκι, που μόλις έχει αποκτήσει τα πρώτα του φυλλαράκια στηριζόμενο σε ένα πάσαλο μπροστά από τον ανατέλλοντα ήλιο. Πρόκειται για το δεύτερο από τα μελετώμενα εγχειρίδια που φέρει ενυπόγραφη εικονογράφηση, όπως έγινε φανερό και από τα παραπάνω αλλά και το πρώτο εξ ολοκλήρου έγχρωμο. Αξίζει βέβαια να αναφέρουμε ότι πλήρως έγχρωμα εγχειρίδια συναντούμε ήδη από τα μέσα της δεκαετίας του '50 όμως στα πρωτεύοντα μαθήματα, όπως αυτά της διδασκαλίας της ελληνικής γλώσσας και των μαθηματικών.

δ) Οι έννοιες του έθνους & του κράτους

Στο εξεταζόμενο εγχειρίδιο δεν εντοπίζουμε πουθενά την έννοια του έθνους αλλά και ούτε κάποιο ξεκάθαρο ορισμό για την έννοια του κράτους αν και η λέξη «κράτος» εμφανίζεται περί τις τρεις φορές μεταξύ των σελίδων του (σελ 60, 79, 84). Οι δύο αυτές έννοιες (κράτος και έθνος), θα μπορούσαμε να πούμε ότι δίνονται πιο απλοϊκά και αφαιρετικά, ως ένα βαθμό, μέσα από τις έννοιες της πολιτείας (σελ 71) και της ελληνικής κοινωνίας (σελ 76) αντιστοίχως. Πιο συγκεκριμένα, η κοινωνία με πρωταρχικό κύτταρό της την οικογένεια, που με τη σειρά της συστήνει προοδευτικά τα χωριά και τις πόλεις, γίνεται αντιληπτή ως η ένωση των επιμέρους αυτών κοινωνικών συστάδων. Είναι όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά «Το σύνολο των μόνιμων κατοίκων κάθε χώρας [...]» (σελ 76) που «[...] έχουν τους ίδιους κανόνες που ρυθμίζουν τη ζωή τους, τις ίδιες επιδιώξεις, τον ίδιο πολιτισμό, τα ίδια ήθη και έθιμα και συνεργάζονται για το κοινό καλό.» (σελ 76). Ενώ «Οι Έλληνες που έχουν την ίδια καταγωγή, που μιλούν την ίδια γλώσσα, που έχουν την ίδια θρησκεία, την ίδια ιστορία, τους ίδιους πόθους κτλ και συνεργάζονται για την ανάπτυξη και την πρόοδο της χώρας τους, αποτελούν την ελληνική κοινωνία.» (σελ 76-77) φέροντας και επιπλέον διακριτά γνωρίσματα συγκριτικά με άλλες κοινωνίες ανά τον κόσμο όπως τα ήθη, τα έθιμα, τα ιδανικά, οι παραδόσεις ακόμη και τα ελαττώματα. Αξίζει ακόμα να σημειωθεί πως οι έννοιες αυτές θίγονται για πρώτη φορά σε ένα από τα τελευταία κεφάλαια (στο προτελευταίο, το πέμπτο) και όχι σε ένα από τα πρώτα όπως συνήθως. Επίσης εκεί μεταξύ άλλων δίνονται ως κοινωνικές αρετές η αγάπη, η συνεργασία, η αλληλοβοήθεια, ο σεβασμός στα δικαιώματα των άλλων, η

αξιοπρέπεια και η συνειδητή υπακοή τους νόμους με τις περισσότερες από αυτές μαζί με την προσαρμογή της συμπεριφοράς για χάριν του κοινού καλού τονίζονται αρκετές φορές ως αρετές στο σύνολο του εγχειριδίου.

ε) Τα πολιτεύματα

Κανένα κεφάλαιο ή υποενότητα δεν αφιερώνεται στο να περιγράψει τα είδη των πολιτευμάτων ή στο να προσδιορίσει με σαφήνεια το ισχύον πολίτευμα της χώρας, παρά μονάχα στο πρώτο μισό του πέμπτου κεφαλαίου (2^η & 3^η υποενότητα) και σε έναν πίνακα του έβδομου ψηλαφίζουμε σε συνολικά τρία σημεία ότι το τελευταίο είναι δημοκρατικό. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηρίζεται η ελληνική κοινωνία ως δημοκρατική (*«Η υπακοή στους νόμους, στη δημοκρατική κοινωνία μας, [...]»*, σελ 77) και το κράτος ως δημοκρατικά οργανωμένο (*«[...] όταν το κράτος είναι οργανωμένο δημοκρατικά, [...]»*, σελ 79) ενώ επισημαίνεται και η υποχρέωση του εκάστοτε πολίτη να σέβεται το δημοκρατικό πολίτευμα και τους θεσμούς (σελ 66). Οι δυο παραπάνω χαρακτηρισμοί, που αμφότεροι σχετίζονται με την ενσυνείδητη υπακοή των πολιτών τους νόμους, ενισχύονται από τον ισχυρισμό ότι ανέκαθεν οι Έλληνες, από τα αρχαία χρόνια, λειτουργούσαν με υπακοή απέναντι στους νόμους αποδεικνύοντας με αυτό τον τρόπο την πίστη τους στο δημοκρατικό πολίτευμα. Τα λόγια αυτά συνοδεύονται και από την παράθεση σχετικών λόγων του Περικλή. Μπορούμε λοιπόν να ισχυριστούμε ότι εμμέσως και με αυτόν τρόπο δηλώνεται ως πολίτευμα της χώρας το δημοκρατικό και μάλιστα με τρόπο που «παρακάμπτει» την ισχύ κάθε άλλου πολιτεύματος στη χώρα, αφού όπως λέγεται *«Η ελληνική κοινωνία από τα αρχαία χρόνια [...]»* (σελ 78) έως σήμερα δηλαδή, δρούσε με πνεύμα δημοκρατικό. Μοιάζει, μπορούμε να πούμε, η όλη προσέγγιση σαν μια προσπάθεια «σβησίματος» κάθε τι μη δημοκρατικού από το παρελθόν της λειτουργίας του ελληνικού κράτους.

στ) Οι θεσμοί της οικογένειας, της εκκλησίας & του σχολείου

Αν και ο θεσμός της οικογένειας παρατίθεται αναλυτικά στο δεύτερο κεφάλαιο του μελετώμενου εγχειριδίου, που είναι και εξολοκλήρου αφιερωμένο σε αυτόν, ωστόσο τη σημαντικότητά του εντοπίζουμε και σε όλη την έκταση του πρώτου εισαγωγικού κεφαλαίου. Ήδη λοιπόν από το πρώτο κεφάλαιο ο θεσμός εκθειάζεται

σαν την «[...] πρώτη και σπουδαιότερη μορφή της κοινωνικής ζωής.» (σελ 9), πεδίο κοινωνικοποίησης (σελ 11) όπου εξασφαλίζεται δια των πρόσωπων που την αποτελούν «[...] η καλύτερη προσαρμογή στην ζωή της μικρής κοινωνίας του τόπου [...]» (σελ 6). Με παρόμοιο ύφος ξεκινά και το δεύτερο κεφάλαιο όπου η οικογένεια αναγνωρίζεται ως «[...] η συμπαγέστερη κοινωνική ομάδα και βασικό κύτταρο της κοινωνίας.» (σελ 15) και πολύ αργότερα σύμφωνα με την παλαιότερη κοινωνική δομή και ως «υποκατάστατο του σχολείου» (σελ 31). Χαρακτηριζόμενη ως η αρχαιότερη αλλά σπουδαιότερη κοινωνική ομάδα (σελ 18) αναφέρεται και περιγράφεται εν συντομία η πρώτη της μορφή, η μητριαρχική που μετεξελίχθηκε σε πατριαρχική για να φτάσει μετά την διακήρυξη της ισότητας από το Χριστιανισμό να γίνει συζυγική. Πραγματοποιείται μάλιστα μερικώς μέσω του κυρίως κειμένου αλλά και εκτενώς μέσω ενός πίνακα η σύγκριση μεταξύ των γνωρισμάτων των δύο πιο πρόσφατων μορφών της. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι στη σύγχρονη, συζυγική οικογένεια συγκαταλέγεται ακόμα η υποχρέωση των αγοριών της οικογένειας να μεριμνούν πρωτίστως για την αποκατάσταση των κοριτσιών αυτής. Ιδιαίτερως επεξηγηματικά παρατίθενται οι βαθμοί συγγένειας εξ αίματος, εξ αγχιστείας αλλά και για πρώτη φορά γίνεται λόγος και για τον πνευματικό δεσμό με το νονό η τη νονά. Αναλυτικά παρουσιάζονται οι ρόλοι των γονέων αλλά και των παππούδων. Η μητέρα που πια η ενασχόλησή της με τα οικιακά λογίζεται εξίσου σημαντική με τα άλλα επαγγέλματα χαρακτηρίζεται η «καρδιά του σπιτιού», είναι φάρος στοργής και αγάπης που αποτέλεσε πηγή έμπνευσης για τα έργα χιλιάδων καλλιτεχνών. Ο πατέρας είναι ο οικονομικός συντηρητής της οικογένειας και φυσικά ο προστάτης που δια του παραδείγματός του διδάσκει τα παιδιά. Οι παππούδες, που ενίοτε ζουν κάτω από την ίδια στέγη μαζί με όλη την οικογένεια, αποτελούν συμμάχους, υποστηρικτές των παιδιών αλλά και ψυχαγωγοί με τις διηγήσεις τους. Φυσικά δεν παραβλέπεται η αναφορά στην αδελφική αγάπη ενισχυόμενη και από ένα σχετικό ποίημα που παρουσιάζει και τη μετά θάνατον αφοσίωση των αδερφών στην αδερφή, ενώ εκπλήσσει η ύπαρξη αναφοράς στο χρέος των αγοριών μιας οικογένειας να παντρέψουν πρώτα τις αδερφές τους και έπειτα να δημιουργήσουν τις δικές τους (σελ 19-20). Εντύπωση προκαλεί η χωρίς περεταίρω εξηγήσεις διατύπωση που απαντάται σε έναν ανακεφαλαιωτικού χαρακτήρα πίνακα λίγο πριν το τέλος του εν λόγω κεφαλαίου που αναφέρει ότι: «Η κοινωνική θέση, το

επάγγελμα των γονέων και η οικονομική τους κατάσταση έχουν σπουδαία σημασία για την ανατροφή και την μόρφωση των παιδιών.» (σελ 26). Αξίζει ακόμα να σημειωθεί ότι σχετικά με την συγκεκριμένη διατύπωση δεν έγινε λόγος σε κανένα χωρίο του κυρίως σώματος του κεφαλαίου όπως για τις τρεις άλλες που συμπεριλαμβάνονται μαζί της στον πίνακα αυτό.

Σε ό,τι αφορά το θεσμό της εκκλησίας, αυτός απαντάται σύντομα και επιδερμικά περισσότερο σε σχέση με το διοικητικό του κομμάτι ως ένας από τους βασικούς θεσμούς των δήμων και των κοινοτήτων στην τρίτη υποενότητα του τέταρτου κεφαλαίου. Παρόλο λοιπόν που στο επισήμως αφιερωμένο χωρίο δεν γίνεται αντιληπτή η σημασία της εκκλησίας και της Ορθόδοξης Χριστιανικής πίστης στη ζωή του Έλληνα πολίτη, αυτή υπάρχει διάσκορπη στο σύνολο του εγχειριδίου αποκαλύπτοντας θέσεις παρόμοιες με αυτές των περισσότερων από τα ως τώρα εξεταζόμενα εγχειρίδια. Πιο συγκεκριμένα και εδώ δίνεται έμφαση στην ανωτερότητα και στη μοναδικότητα του ανθρώπου ως πλάσματος ξεχωριστά προικισμένο από το Θεό (σελ 9), στην ιερότητα του μυστηρίου και δεσμού από όπου γεννάται η οικογένεια (σελ 14), στη διακήρυξη της ισότητας από το Χριστιανισμό (σελ 18), στο χριστιανικό υπόβαθρο των ελληνικών ηθών και εθίμων (σελ 29 & 30), στον ενοποιητικό ρόλο των χριστιανικών καθηκόντων, όπως η κοινή σχολική προσευχή (σελ 33) και φυσικά στο καθήκον του σεβασμού απέναντι στη θρησκεία με το οποίο επιφορτίζεται ο κάθε πολίτης (σελ 66). Ενδιαφέρον παρουσιάζει η απουσία του συσχετισμού της εκκλησίας με τους εθνικοαπελευθερωτικούς αγώνες που δεν παραλείφθηκε σε κανένα από τα προγενέστερα εγχειρίδια που επέλεξαν να εντάξουν το ζήτημα του εν λόγω θεσμού στα περιεχόμενά τους.

Σχετικά με το θεσμό του σχολείου, αυτός μοιάζει να απολαμβάνει μεγάλου ενδιαφέροντος, καθώς πολλές, περισσότερες από κάθε άλλη φορά, πτυχές του επισημαίνονται στο εξεταζόμενο εγχειρίδιο. Έτσι πρωτίστως ο αναγνώστης έρχεται σε επαφή με το θεσμό και τον κοινωνικοποιητικό του χαρακτήρα, είναι ο συνεχιστής του έργου της αγωγής που λαμβάνει ο άνθρωπος στους κόλπους της οικογένειας και ο προπαρασκευαστικός χώρος για την έξοδο στην κοινωνία ενός χρήσιμου πολίτη. Όλα τα ανωτέρω μαζί με ένα σύνολο από νουθεσίες-κανόνες συμπεριφοράς

προς τους/τις μαθητές/τριες αλλά και μια περιγραφή των δυνατοτήτων και κατακτήσεων που παρουσιάζει ένας/μία μαθητής/τρια νηπιαγωγείου, Α΄ τάξης Δημοτικού και Ε΄ Τάξης Δημοτικού (τάξη διδασκαλίας του παρόντος εγχειριδίου) απαντώνται στο πρώτο κεφάλαιο. Το επόμενο κεφάλαιο, στο οποίο ο/η αναγνώστης/τρια πληροφορείται για το θεσμό και τη λειτουργία του, είναι το τρίτο και επισήμως αφιερωμένο εξ ολοκλήρου σε αυτόν. Εκεί λοιπόν, πέραν του ότι παρουσιάζεται για ακόμα μια φορά ως χώρος συνέχισης της αγωγής που λαμβάνουν τα παιδιά αρχικά από το οικογενειακό περιβάλλον, αναφέρεται και ως κρατικό καθήκον (σελ 32). Μεταξύ άλλων παρουσιάζεται η φιγούρα του δασκάλου, ενός ανθρώπου ταγμένου όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στο καθήκον, γεμάτου από ειλικρινές ενδιαφέρον και αγάπη για τα παιδιά αλλά και δημοκρατικό χαρακτήρα (σελ 33-34). Μάλιστα τονίζεται πως η στενή σχέση και επικοινωνία δασκάλου και γονέων, με τους δεύτερους να είναι ενίοτε οργανωμένοι και σε συλλόγους καθιστά *«[...] ευκολότερο και αποδοτικότερο το έργο του σχολείου.»* (σελ 41). Επίσης μεταξύ των περιγραφών των διαφόρων ειδών παιχνιδιού που αναπτύσσονται είτε εντός ή εκτός της σχολικής αυλής υποστηρίζεται ότι όταν το παιχνίδι συνδυάζεται με την διδασκαλία, η δεύτερη πραγματοποιείται πιο ευχάριστα και δημιουργικά και έτσι προκύπτει το συμπέρασμα ότι αποτελεί *«[...] σπουδαίο μέσο για τη σωματική, πνευματική και κοινωνική ανάπτυξη.»* (σελ 37) και όχι αδίκως *«[...] όλοι το αναγνωρίζουν σαν το μεγάλο δικαίωμα των παιδιών.»* (σελ 37). Το κεφάλαιο αυτό διατρέχουν και τρεις πίνακες που περιέχουν κανόνες συμπεριφοράς για τα παιδιά είτε στο χώρο του σχολείου είτε έξω από αυτόν, στο χώρο της γειτονιάς και του παιχνιδιού τόσο αναμεταξύ τους όσο και απέναντι στους μεγαλύτερους (δασκάλους και γονείς). Κύρια γνωρίσματα της συμπεριφοράς τους πρέπει να είναι η υπακοή και η πειθαρχία προς τις επιθυμίες των ενηλίκων και η αγάπη για την μόρφωση η οποία επιχειρείται να ενισχυθεί από την παράθεση σχετικού αποσπάσματος των απομνημονευμάτων του Μακρυγιάννη. Επόμενο και τελευταίο κεφάλαιο που περιλαμβάνει αναφορές στο θεσμό της εκπαίδευσης ως έναν από τους σημαντικότερους της κοινωνίας είναι το τέταρτο όπου γίνεται λόγος για την απόλυτα δικαιολογημένη αύξηση των υποχρεωτικών χρόνων φοίτησης, των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων που λειτουργούν σε πόλεις και χωριά ενώ αναφορές υπάρχουν και στην ύπαρξη ιδιωτικών εκπαιδευτηρίων.

ζ) Η προσέγγιση της Εθνικής Ιστορίας

Η Εθνική Ιστορία μοιάζει να είναι κάτι που δεν απασχολεί ιδιαίτερα τον συντάκτη του εξεταζόμενου εγχειριδίου, καθώς μονάχα τρία είναι τα στοιχεία που κατά κάποιο τρόπο είναι δυνατόν να γεννήσουν αφορμές για αναφορές στην τάξη σχετικά με κάποια από τα γεγονότα της. Το πρώτο στοιχείο αφορά στο αλβανικό μέτωπο του 1940 όπου φέρεται να σκοτώθηκε ο τρίτος γιος μιας ηλικιωμένης πια γυναίκας, η οποία είναι πλέον γιαγιά και γίνεται γνωστή μέσα από μια έκθεση που έγραψε ένα από τα εγγόνια της και παρατίθεται στο δεύτερο κεφάλαιο (σελ 27). Το δεύτερο στοιχείο το αντλούμε πάλι από το δεύτερο κεφάλαιο όπου μεταξύ άλλων εστιάζει στην αξία του να τιμούν τα παιδιά τους γονείς μέσα από την περιγραφή της διάσωσης του πατέρα από τον τυφλό γιο του κατά την κατάληψη της Τροίας από τους Έλληνες, τους οποίους η εν λόγω κίνηση δεν άφησε ασυγκίνητους, όπως επισημαίνεται (σελ 23-24). Το τρίτο στοιχείο δεν είναι άλλο από την παράθεση αποσπάσματος λόγων του Περικλή από τον «Επιτάφιο» για το οποίο έγινε λόγος και παραπάνω (σελ 78). Τέλος, εκτός από τον Περικλή απαντούμε και δύο άλλα ιστορικά πρόσωπα από την παράθεση έργων και λόγων τους, τον εθνικό μας ποιητή Διονύσιο Σολωμό και τον πολεμιστή του 1821, Μακρυγιάννη, αντιστοίχως.

η) Γενική αποτίμηση

Πρόκειται για ένα αρκετά πυκνογραμμένο αλλά όχι ιδιαίτερος προσεγγμένο εγχειρίδιο, και συνεκτικό ως προς το περιεχόμενό του. Θα ξεκινήσουμε όμως λέγοντας πως η έμφαση στην παιδική ηλικία είναι διάχυτη σχεδόν σε όλο του την έκταση, αφού για κάθε κοινωνική έκφραση εστιάζει στο πώς θα μπορούσαν να εμπλακούν σε αυτήν μαθητές και μαθήτριες κάτι που σχεδόν απουσίαζε από την πλειοψηφία των λοιπών εγχειριδίων που μελετήθηκαν. Μοιάζει να θεωρεί τα παιδιά εκκολλαπτόμενους αυριανούς πολίτες και έτσι πέραν από την δράση τους στο σχολείο, αξίζει να γνωρίζουν πώς να προστατεύουν το περιβάλλον, να συμπεριφέρονται είτε ως πεζοί, ποδηλάτες ή επιβάτες σε οχήματα, αλλά και φυσικά να είναι γνώστες τόσο των κοινωνικών τους υποχρεώσεων όσο και των δικαιωμάτων τους. Το στρεβλό της υπόθεσης με όλη αυτή την κατά τα άλλα θετική προσέγγιση είναι ο αφηγηματικός τρόπος που αυτή πραγματοποιείται. Ενώ λοιπόν

το κείμενο του εγχειριδίου αρχικά μοιάζει απόλυτα διηγηματικό, περιγραφικό και αποστασιοποιημένο (εγκυκλοπαιδικό σχεδόν) ξαφνικά και με την παράθεση του αυθεντικού θα μπορούσαμε να πούμε κειμένου, μιας έκθεσης ενός μαθητή της Ε΄ τάξης του Δημοτικού για τη γιαγιά του, το κείμενο συντάσσεται περίπου μέχρι και τη λήξη του δεύτερου κεφαλαίου σε πρώτο πληθυντικό πρόσωπο, σαν ένας μαθητής, ο ίδιος προφανώς που έχει συντάξει και την έκθεση να συνεχίζει το αφήγημά του. Χαρακτηριστική και επιβεβαιωτική είναι η φράση «*Τον τελευταίο καιρό με την πρωτοβουλία των γονιών μας και με τη συνεργασία των δήμων της Αθήνας, σε αρκετές γειτονιές δημιουργήθηκαν και οι λεγόμενοι “παιδότοποι”.*» (σελ 37). Ο ίδιος τύπος αφήγησης επανεμφανίζεται ξαφνικά στα μέσα του τέταρτου κεφαλαίου αλλά και αποσπασματικά στα δύο τελευταία. Ένα άλλο ατόπημα εντοπίζουμε σε συνάρτηση με ένα νεοεισαχθέν στοιχείο, αυτό των πλαγιότιτλων. Διακρίνουμε μια όχι πάντα τόσο εύστοχη επιλογή πλαγιότιτλων με «κορυφαία», θα μπορούσαμε να πούμε, την επιλογή του πλαγιότιτλου «*Το παιδικό θέατρο*» που συνοδεύει ένα κείμενο που περιγράφει αποκλειστικά τη συνεργασία σχολείου-οικογένειας. (σελ 40-41). Επίσης με τον ίδιο τρόπο μη σχετική κρίνουμε την παράθεση του ποιήματος του Οδύσσεια Ελύτη «*Ο Ήλιος*» στην τελευταία σελίδα του βιβλίου, ακριβώς μετά τις τελευταίες υποενότητες του τελευταίου κεφαλαίου για την κυκλοφοριακή αγωγή. Είναι φανερό ότι επιλέχθηκε για την δημιουργία ενός εύθυμου αισθήματος θαυμασμού των μικρών μαθητών/τριών για τη χώρα μας αλλά θα μπορούσε να προηγηθεί αυτού μια μικρή ανακεφαλαίωση ή ένα σχετικό κειμενάκι.

Από την πλευρά της δομής, όπως ήδη αναφέραμε απαντούμε και έντεκα πίνακες οριοθετημένους σε μπλε πλαίσιο που άλλοτε σκοπεύουν να δώσουν επιπρόσθετες πληροφορίες, άλλοτε να υπενθυμίσουν κάτι, να παραθέσουν μια σειρά από συμβουλές ή να συγκρίνουν δύο συνθήκες ή ακόμα και να συμπυκνώσουν τα βασικά σημεία του μαθήματος. Επίσης χωρίς συγκεκριμένη τακτικότητα, άλλοτε πιο συχνά και άλλοτε λιγότερο, συναντούμε δύο τύπους ασκήσεων που διαχωρίζονται με τους δυο διαφορετικούς τίτλους «*Ερωτήσεις*» και «*Εργασίες*». Στην πρώτη κατηγορία, που μάλλον προορίζονται να απαντηθούν προφορικά στην τάξη περιλαμβάνονται ερωτήσεις κατανόησης αλλά και κριτικής

σκέψης, ενώ στη δεύτερη κατηγορία, που πιθανότατα πρόκειται για γραπτές εργασίες που αναθέτονται για το σπίτι, πέρα από ερωτήσεις κριτικού χαρακτήρα εντοπίζουμε ερωτήσεις καταγραφής και συλλογής στοιχείων από την τοπική κοινωνία γύρω από ένα συγκεκριμένο θέμα.

Από πλευράς περιεχομένου το τρίπτυχο πατρής-θρησκεία-οικογένεια που κυριάρχησε στα περισσότερα από τα προηγούμενα εγχειρίδια δεν γίνεται αντιληπτό εδώ στο σύνολό του, μονάχα το τελευταίο του σκέλος, αυτό της οικογένειας και μάλιστα ιδιαίτερα έντονα σύμφωνα με τα όσα παρατέθηκαν και σε προηγούμενες ενότητες. Πέρα λοιπόν από την αξία της οικογένειας και των ευεργετημάτων που απολαμβάνει καθένας/μια στους κόλπους της, σε όλη του την έκταση του εγχειριδίου προβάλλονται τα γνωρίσματα του σεβασμού και της αλληλοβοήθειας, τα γνωρίσματα της υποταγής, της πειθαρχίας και της ενσυνείδητης συμμόρφωσης σε κανόνες και επιθυμίες του συνόλου προκειμένου να εξασφαλίζεται η μονιασμένη συνύπαρξη είτε στο πλαίσιο της οικογένειας, είτε στο πλαίσιο της σχολικής κοινότητας αλλά και της ευρύτερης κοινωνίας.

Κάτι για το οποίο θα μπορούσαμε να πούμε ότι το παρόν εγχειρίδιο διαφοροποιείται από τα άλλα από πλευράς περιεχομένου έχει σχέση με την έντονη αντιπαραβολή των διαφορών, των μειονεκτημάτων και των πλεονεκτημάτων μεταξύ της ζωής στην επαρχία και της ζωής στα αστικά κέντρα. Επίσης φαίνεται να απασχολεί το συντάκτη περισσότερο το να γίνει κατανοητή η δομή μιας μικρότερης διοικητικής μονάδας όπως αυτή της κοινότητας-χωριού και του δήμου, πάρα το σύνολο του κρατικού θεσμού-οργανισμού, κάτι το οποίο θα αναμένονταν περισσότερο να θιγεί στο αντίστοιχο εγχειρίδιο για την επόμενη σχολική τάξη. Επίσης για πρώτη φορά μέσα από ένα τέτοιο εγχειρίδιο δίνονται επισταμένα τα ζητήματα της καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος αλλά και η αναγκαιότητα απόκτησης σωστής κυκλοφοριακής συμπεριφοράς.

Συνοψίζοντας και με εξαίρεση τις αστοχίες που περιγράφηκαν παραπάνω, και το ότι για ακόμα μια φορά ονομαστικά ο τύπος της οικογένειας αποκαλείται συζυγικός αλλά επί της ουσίας περιγράφεται ως πατριαρχικός, πρόκειται για ένα εγχειρίδιο που επιχειρεί την εισαγωγή μιας «νέας» οπτικής, αυτής του/της

μαθητή/μαθήτριας ως μέλους της κοινωνίας, και να ευαισθητοποιήσει σε περιβαλλοντικά ζητήματα.

Συμπεράσματα

Όπως έγινε αντιληπτό και από το εισαγωγικό μέρος του παρόντος πονήματος η συγκρότηση των μελλοντικών πολιτών μέσα από την διαμόρφωση των κοινωνικών, και πολιτικών γνώσεων, στάσεων, αναπαραστάσεων, αξιών, προτύπων και συμπεριφορών αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα μελήματα της εκπαίδευσης, με την τελευταία και τα εγχειρίδια που αυτή αξιοποιεί να λειτουργούν «ως εργαλείο»-μέσο στα χέρια της πολιτείας η οποία σε συνδυασμό με τις επιταγές της εκάστοτε εποχής επιδιώκει να «σμιλέψει» με το δικό της τρόπο τα ποιοτικά γνωρίσματα των «εκκολαπτόμενων» πολιτών.

Πριν ξεκινήσουμε την παράθεση των αποτελεσμάτων-συμπερασμάτων της έρευνάς μας επισημαίνουμε ότι τα πρίσματα των παραμέτρων υπό τα οποία και εξετάστηκε το σύνολο των εγχειριδίων τα κατηγοριοποιούν ανά περίπτωση σε διαφορετικές «ομάδες». Έτσι λοιπόν με βάση τις εν λόγω παραμέτρους παραθέτουμε τα ακόλουθα:

Βασικά δομικά & εκδοτικά γνωρίσματα: Πρόκειται για πολυσέλιδα και πυκνογραμμένα εγχειρίδια που με εξαίρεση το πιο πρόσφατο περιλαμβάνουν μόνο δύο επίπεδα ενότητων (κεφάλαια και υποκεφάλαια). Οι σελίδες διαμοιράζονται δυσανάλογα στα επιμέρους κεφάλαια ενώ κανένα πριν την εποχή της μεταπολίτευσης δεν συντάσσεται αμιγώς στη δημοτική γλώσσα. Μέχρι τότε, φέρουν όλα τους στοιχεία καθαρεύουσας με τα περισσότερα και πιο δυσνόητα να εντοπίζονται σε αυτό που εκδίδεται επί χούντας, του Τσιρίμπα. Επιπλέον, πέραν του πρώτου κατά σειρά εξεταζόμενου και του προ-τελευταίου, όλα φέρουν ασκήσεις κυρίως εμπέδωσης μετά την ολοκλήρωση είτε των κεφαλαίων είτε και των υποκεφαλαίων. Ελάχιστες από αυτές προσφέρονται για δημιουργική κινητοποίηση των μαθητών/μαθητριών ή ανάπτυξη κριτικής σκέψης, ενώ στο προτελευταίο εγχειρίδιο, αν και όπως προαναφέρθηκε απουσιάζουν πλήρως οι ασκήσεις, η δόμησή του χαρίζει απλόχερα αφορμές για ανάπτυξη γόνιμων συζητήσεων εντός της τάξης τόσο μεταξύ εκπαιδευτικού και μαθητών/τριών όσο και μεταξύ των μαθητών/τριών. Τέλος, πλην των δυο προγενέστερων, όλα θυμίζουν περισσότερο

εγκυκλοπαίδειες παρά εγχειρίδια που απευθύνονται σε παιδιά που φοιτούν στο Δημοτικό Σχολείο.

Εικονογράφηση: Η εικονογράφηση όσο και η διδακτική της δύναμη δεν φαίνεται να απασχολεί ιδιαίτερα τους συντάκτες των τεσσάρων πρώτων μελετώμενων εγχειρίδιων κάτι που επιβεβαιώνεται από το γεγονός ότι δεν επιστρατεύεται κάποιος εικονογράφος για την επιμέλειά της. Είναι πενιχρή, ανομοιόμορφα κατανομημένα μέσα στις σελίδες αλλά ωστόσο στην πλειοψηφία της ιδεολογικά φορτισμένη. Για τα ίδια μάλιστα εγχειρίδια είναι και εξ ολοκλήρου ασπρόμαυρη πέραν των εξωφύλλων που επίσης είναι ιδεολογικά φορτισμένα. Σε ό,τι αφορά τα δυο τελευταία εγχειρίδια εκεί το σκηνικό μοιάζει να αλλάζει, γεμίζουν από χρώμα στο σύνολό τους, μέσα και έξω, ενώ τα εξώφυλλα είναι περισσότερο αφαιρετικά, και φυσικά, όλα αυτά με καλλιτεχνική υπογραφή. Αν και το ζήτημα της εικονογράφησης μοιάζει πια να ενδιαφέρει περισσότερο, ωστόσο μόνο το τελευταίο εγχειρίδιο γίνεται αντιληπτή μια ικανοποιητική αναλογία κειμένου εικόνας όπου πια αποτυπώνονται σκηνές της καθημερινής ζωής αλλά και τοπία από το φυσικό και ανθρωπογενές περιβάλλον.

Οι έννοιες του έθνους & του κράτους: Οι δυο αυτές έννοιες είναι σε όλα τα μελετώμενα βιβλία με εξαίρεση το τελευταίο οι πρώτες που ορίζονται και για τις οποίες προκύπτει μια σχετική σύμπνοια. Πιο συγκεκριμένα, η έννοια του έθνους, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αποδίδεται συναρτήσει δύο διαστάσεων, της πολιτισμικής και της βουλευσιαρχικής. Δηλαδή ένα έθνος αποτελείται κατά την πολιτισμική εκδοχή από άτομα με κοινή καταγωγή, γλώσσα, θρησκεία, ιστορικό παρελθόν και παράδοση και κατά την βουλευσιαρχική από άτομα που μεγαλώνουν με τη συνείδηση ότι ανήκουν σε ένα συγκεκριμένο έθνος, ή μεγαλώνουν γαλουχημένα με τα πολιτισμικά γνωρίσματα αυτού του έθνους ακόμη και αν γενεαλογικά ή βιολογικά δεν προέρχονται από αυτό. Φυσικά σε όλα τα εγχειρίδια όταν μιλάμε είτε για έθνος ή κράτος εννοείται πως πρόκειται για το ελληνικό έθνος και το ελληνικό κράτος. Σε ό,τι αφορά την έννοια του κράτους, αυτή ορίζεται με δύο τρόπους άλλοτε μόνο ως η οργανωμένη «δύναμη» που επιλέγεται προκειμένου να εξασφαλίζει με τις ενέργειές της την ευημερία, την ασφάλεια και την πρόοδο των πολιτών και άλλοτε από ένα σύνολο συστατικών που εκτός του παραπάνω ρόλου

προϋποθέτει ένα ορισμένο κομμάτι γης και ένα σύνολο κατοίκων μόνιμα εγκατεστημένων σε αυτό χωρίς απαραίτητα να έχουν κοινή καταγωγή ή να υπάγονται στο ίδιο έθνος. Αξίζει ακόμα να σημειωθούν και ορισμένα λάθη που εντοπίζονται σε συνάρτηση με αυτόν τον ορισμό. Το ένα απαντάται στο δεύτερο εγχειρίδιο (του Λαζαρίδη, 1957), όπου αναφέρεται πως το ελληνικό κράτος αποτελείται από μόνιμα εγκατεστημένους Έλληνες πολίτες σε ορισμένο γεωγραφικό χώρο και το άλλο λάθος σχετίζεται με την ταύτιση της έννοιας της πατρίδας με το κράτος, από όπου εμμέσως προκύπτει η παράμετρος της κοινής καταγωγής και το συναντούμε στο τρίτο κατά σειρά εξεταζόμενο εγχειρίδιο (του Παπαϊωάννου, 1966) και σε αυτό της Ρουσοπούλου (1975) ως ένα βαθμό. Εκεί, στις Ρουσοπούλου, απομονώνεται επίσης το σύνολο των ατόμων μια φυλής και ορίζονται ορθώς ως ένα βαθμό ως μαγιά για την δημιουργία ενός κράτους το οποίο μετατρέπεται σε κοινό σημείο αναφοράς για όλους όσους υπάγονται στο ίδιο έθνος. Όσο αφορά το τελευταίο βιβλίο, που όπως προείπαμε διαφέρει από τα παραπάνω δεν εντοπίζουμε ξεκάθαρους ορισμούς για τις δυο αυτές έννοιες και μοιάζει να κλείνονται γνωρίσματα και των δυο στην έννοια της ελληνικής κοινωνίας-πολιτείας. Επιπλέον, είναι η πρώτη φορά που δεν επιχειρείται η ανάλυσή τους στις πρώτες σελίδες του βιβλίου αλλά στις τελευταίες. Το παραπάνω χαρακτηριστικό αλλά και το συγκεκριμένο του ορισμού τους ενδέχεται να σχετίζονται με το ότι είναι το μόνο από τα μελετώμενα εγχειρίδια που απευθύνεται σε μαθητές της Ε΄ Δημοτικού και έτσι η αναλυτική περιγραφή αυτών να μην ήταν ένας από τους στόχους του.

Τα πολιτεύματα: Η πραγμάτευση των μορφών των πολιτευμάτων όσο και η περιγραφή του ισχύοντος κάθε φορά πολιτεύματος είναι κάτι που αναμένει κανείς να διαβάσει σε ένα βιβλίο Αγωγής του Πολίτη. Και όμως σε δύο από τα μελετώμενα υπάρχει μόνο ο προσδιορισμός του υπάρχοντος πολιτεύματος και αυτός όχι με σαφήνεια. Πιο συγκεκριμένα, ξεκινώντας από το χρονολογικά νεότερο εγχειρίδιο που γράφεται σε μια περίοδο κατά την οποία η Προεδρευόμενη Δημοκρατία μετρά μόλις λίγα χρόνια ζωής στη χώρα μας, το πολίτευμα χαρακτηρίζεται απλά ως δημοκρατικό και γίνεται αντιληπτή η ενίσχυση της διαχρονικής ροπής των Ελλήνων σε αυτό και στην ενσυνείδητη υπακοή στους κανόνες που αυτό προϋποθέτει. Το

δεύτερο εγχειρίδιο που λειτουργεί αναλόγως γράφεται ένα χρόνο πριν τη Χούντα, το 1966. Σε αυτό διακρίνουμε μονάχα το φιλοβασιλικό αίσθημα, το οποίο είναι αισθητό και σε όλα τα υπόλοιπα εγχειρίδια πριν τη Μεταπολίτευση. Ένα άλλο κοινό γνώρισμα των όσων συντάσσονται πριν την μεταπολίτευση αποτελεί το ότι επιλέγουν να παρουσιάζουν μια πολιτική οπτική, τον κομμουνισμό, ως πολίτευμα και να του αποδίδουν όλα εκείνα τα γνωρίσματα που θα ταίριαζαν στην περιγραφή του δικτατορικού πολιτεύματος. Το ίδιο ξενίζει και ο ταυτόχρονος ισχυρισμός που επίσης απαντούμε σε αυτά που θέλουν τη δικτατορία σαν μια έκτακτη και αναγκαία συνθήκη, θεμιτή από τον λαό στον βωμό της εξόδου του από μια περίοδο κινδύνου, της οποίας τα γνωρίσματα ποτέ δεν προσδιορίζονται. Παράλληλα αποκρύπτονται επιμελώς και οι περίοδοι ισχύος αυτής της «έκτακτης συνθήκης» για τη χώρα μας και η κατονομασία των εκπροσώπων της. Με τα σημερινά μας μάτια θα μιλούσαμε ξεκάθαρα για μια προπαγανδιστική προσπάθεια. Άλλωστε κανείς δεν γνώριζε ότι η χώρα θα ξαναζούσε μια δικτατορική περίοδο. Ίσως εδώ λοιπόν να βρισκόταν το κλειδί, στην ελπίδα ότι η χώρα δεν θα ξαναβίωνε παρόμοιες στιγμές, σε συνδυασμό με το ότι η χρονική απόσταση από την εποχή που ήδη τα είχε ζήσει όλα αυτά (επί Πάγκαλου και Μεταξά) δεν ήταν τελικά και τόσο μακριά και έπρεπε να «ξορκιστεί», να λησμονηθεί έως και να ωραιοποιηθεί στα μάτια των μικρών μαθητών και μαθητριών. Επιπλέον ο κομμουνισμός ήταν κάτι τόσο καινούργιο και σχεδόν άγνωστο και επομένως μπορούσε να σηκώσει στην πλάτη του τα γνωρίσματα του άγνωστου διαφορετικού και εν προκειμένω επιβλαβούς. Τέλος, το μόνο εγχειρίδιο που παρουσιάζει ξεκάθαρα τα γνωρίσματα του δικτατορικού πολιτεύματος χωρίς να τα φορτώσει πουθενά αλλού, είναι αυτό που γράφεται ένα χρόνο μετά την πτώση των συνταγματαρχών. Τα τόσο πρόσφατα γεγονότα εδώ δεν αφήνουν περιθώρια εθελουφλίας. Εναντιώνεται λοιπόν ξεκάθαρα στον Παπαδόπουλο παρομοιάζοντας τα χρόνια της επικράτησής του με αυτά του Χίτλερ και του Μουσολίνι. Το γεγονός ότι όμως και σε αυτό αποσιωπούνται οι περίοδοι της δικτατορίας Πάγκαλου και Μεταξά επιβεβαιώνει σε ένα βαθμό την αιτία που και τα προγενέστερα βιβλία έπρατταν αναλόγως και δεν είναι άλλη από «εξυγίανση» της Εθνικής Ιστορίας, μιας Ιστορίας που δεν θα είχε μελανά σημεία και θα φούσκωνε μόνο από αισθήματα υπερηφάνειας τα πνευμόνια των εκκολαπτόμενων πολιτών.

Ο θεσμός της οικογένειας: Ο θεσμός της οικογένειας ακόμα και στα δύο πρώτα εγχειρίδια όπου δεν του αφιερώνεται ξεχωριστό, ομώνυμο χωρίο παρουσιάζεται ως η παλαιότερη κοινωνική ομάδα και φυσικά η πρώτη στην οποία συμμετέχει «υποχρεωτικά» ο άνθρωπος προκειμένου να καλύψει τόσο τις κοινωνικές του όσο και τις βιολογικές του ανάγκες. Αποτελεί το κύτταρο για τη συγκρότηση μιας ολόκληρης φυλής και κατ' επέκταση ενός έθνους. Με την ίδια λογική, η οικογένεια συνιστά την «πρώτη ύλη» από την οποία προοδευτικά συγκροτήθηκαν ευρύτερες κοινωνικές ομάδες, ξεκινώντας από τη γειτονιά φτάνοντας μέχρι και το κράτος, στις οποίες κοινός παρανομαστής του τρόπου που οργανώνονται αποτελεί η κοινή ανάγκη για αρμονική συμβίωση των μελών που τις αποτελούν. Τα δύο επόμενα κατά χρονολογική σειρά εγχειρίδια και μόνον αυτά, έρχονται να προσθέσουν πως η δημιουργία της προκύπτει σαν φυσική συνέπεια της αμοιβαίας έλξης των αντίθετων φύλων. Αναφέρονται επίσης στην ιερότητα του θεσμού της οικογένειας και του τρόπου νομιμοποίησής του μέσω του εξίσου ιερού μυστηρίου του γάμου. Ενώ τέλος σε όλα τα εγχειρίδια, με εξαίρεση τα δύο πρώτα στα οποία δεν υπάρχουν σχετικές αναφορές ακόμα και σε εκείνα που κάνουν λόγο για το πέρασμα από την πατριαρχική μορφή της οικογένειας στη συζυγική (Τσιρίμπα, 1969 & Σαφαρίνα, 1981), τελικά η μορφή που προάγεται είναι και πάλι αυτή της πατριαρχικής και μάλιστα στην εκτεταμένη της εκδοχή. Η προσέγγιση αυτή χαρακτηρίζει ακόμα και το πιο πρόσφατο από τα βιβλία. Παρουσιάζονται αναλυτικά οι ρόλοι των δύο γονέων, με αυτόν του πατέρα να προεξέχει πάντα στα ζητήματα ανατροφής των παιδιών. Τα τελευταία οφείλουν πρωτίστως υπακοή και σεβασμό και στους δύο γονείς όχι μονάχα για την εξασφάλιση την αρμονικής συμβίωσης αλλά και ως προϋπόθεση προόδου τους στην μετέπειτα δική τους ζωή. Εντύπωση προκαλεί η απάντηση ενός στοιχείου που ανήκει και στο τελευταίο εγχειρίδιο, του χρέους των αγοριών μιας οικογένειας να θέτουν έστω και προαιρετικά πια την αποκατάσταση κοριτσιών αυτής σε προτεραιότητα. Διάχυτη είναι σε όλα τα εγχειρίδια και πολύ εντονότερα σε αυτά μέχρι και πριν τη μεταπολίτευση, η έμφαση στο ότι η κοινωνική συμπεριφορά των μελών της οικογένειας διαμορφώνεται σύμφωνα με τα ελληνοχριστιανικά ήθη και έθιμα.

Ο θεσμός της εκκλησίας: Το στοιχείο της θρησκείας εντοπίζεται διάσπαρτο στις σελίδες των εγχειριδίων και πέραν των επισήμως αφιερωμένων χωρίων. Η ένταση βέβαια, η ζέση και η συχνότητα της εμφάνισής του φθίνουν, όπως θα εξηγήσουμε, στα δύο πιο πρόσφατα. Έτσι λοιπόν, πλην του τελευταίου από τα μελετώμενα εγχειρίδια επισημάνεται παντού ο καταλυτικός ρόλος της ελληνικής εκκλησίας και της δράσης των εκπροσώπων της στους αγώνες ανεξαρτησίας των Ελλήνων. Επιπλέον, ένα άλλο στοιχείο στο οποίο δίνεται μεγάλη έμφαση είναι η πλήρης ταύτιση της έννοιας της θρησκείας με το χριστιανισμό για τον Έλληνα, αφού για τον τελευταίο αυτός αποτελεί εξέχον και θεμελιώδες γνώρισμα της ταυτότητάς του. Στο πλαίσιο αυτό, δεν απαντούμε αναφορές σε άλλες θρησκείες πέραν του εγχειριδίου της Ρουσοπούλου (1975) παρά μονάχα σε άλλα χριστιανικά δόγματα, με αυτό των καθολικών να ψέγεται ευθέως. Επιπλέον, κάτι που εντοπίζουμε σε όλα τα εξεταζόμενα εγχειρίδια αποτελεί το γεγονός ότι η εξάλειψη της δουλείας και η αναγνώριση της ισότητας αποδίδεται στο χριστιανισμό ενώ δεν παραλείπεται η επισήμανση ότι η Ορθοδοξία αποτελεί τη συνταγματικά κατοχυρωμένη επίσημη θρησκεία του ελληνικού κράτους που η «προσβολή» της προστατεύεται βάση της κήρυξης της ανεξαρτησίας. Γενικότερα συντελείται σε όλα τα εγχειρίδια που κυκλοφόρησαν πριν την μεταπολίτευση μια αγωνιώδης προσπάθεια να αναδειχθεί ο χριστιανισμός ως γνώρισμα απόλυτα συνυφασμένο με την ζωή των Ελλήνων. Ως απότοκο της θέσης αυτής η Ορθοδοξία διαποτίζει τα ήθη, τα έθιμα τις συνήθειες, τον τρόπο διαπαιδαγώγησης των παιδιών. Ο Χριστιανισμός επιπλέον συμπορεύεται και με το κράτος, αφού το τελευταίο να μεν τον κατοχυρώνει συνταγματικά αλλά και εκείνος με τη σειρά του επισφραγίζει όλες του της επίσημες ενέργειες όπως τις εθνοσυνελεύσεις, την ορκοδοσία των κυβερνήσεων κ.ά

Ο θεσμός της εκπαίδευσης: Το ζήτημα της εκπαίδευσης και του σχολείου γενικότερα αγνοείται ξεκάθαρα στα δυο πρώτα εγχειρίδια τόσο ως δικαίωμα των πολιτών όσο και ως κρατική υποχρέωση. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με το ότι η παιδική παρουσία και οι αναφορές σε αυτή είναι πλήρως εκτοπισμένες από τα εν λόγω εγχειρίδια, αν και υποτίθεται γράφτηκαν για παιδιά, ενισχύει τον εγκυκλοπαιδικό και ακαδημαϊκό τους χαρακτήρα καθιστώντας τα μη ελκυστικά. Στα δύο αμέσως επόμενα βιβλία που εξετάζονται σημειώνουμε σημαντικές αναφορές

για την εκπολιτιστική αξία του θεσμού της εκπαίδευσης. Παρουσιάζεται ως ένα «εργαλείο» απαραίτητο τόσο για την προσωπική όσο και την κοινωνική πρόοδο και ευημερία που για τον Παπαϊωάννου (1966) εκπορεύεται από τον ανέκαθεν φιλεκπαιδευτικό χαρακτήρα των Ελλήνων. Κοινό γνώρισμα τόσο των δύο αυτών εγχειριδίων όσο και των δύο επόμενων και πιο πρόσφατων αποτελεί η ανάδειξη της σχολικής κοινότητας ως την επόμενη σημαντικότερη κοινωνική ομάδα, μετά από αυτή της οικογένειας στην οποία εντάσσεται το άτομο. Άλλο ένα κοινό γνώρισμα αποτελεί, με εξαίρεση το έργο της Ρουσοπούλου, η άμεση προώθηση του εργατικού και επιμελούς μαθητή, του μαθητή που έχει την ικανότητα να πειθαρχεί, να στέκεται με υπακοή, σεβασμό και ευγένεια απέναντι στους δασκάλους και τους μεγαλύτερους του γενικά αλλά και με καλοσύνη και ανεκτικότητα απέναντι στους συμμαθητές και τις συμμαθήτριες του. Τέλος, με εξαίρεση μια φιλότιμη προσπάθεια που καταβάλλεται από το πιο σύγχρονο εγχειρίδιο, σημειώνουμε πως τα παιδιά δεν αντιμετωπίζονται σαν μια ανεξάρτητη ηλικιακή ομάδα με τα δικά της γνώρισμα και τις δικές της ανάγκες. Θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για πολίτες σε αναμονή ή «μικρούς ενήλικες», αφού ακόμα και στο εγχειρίδιο της Ρουσοπούλου, που ναι μεν χρησιμοποιεί το τέχνασμα της έννοιας αφήγησης θέτοντας ως πρωταγωνιστές παιδιά αλλά αυτά εμφανίζονται απλά να παρατηρούν την ζωή των ενηλίκων και να διατυπώνουν ερωτήματα για να τη γνωρίσουν-εξερευνήσουν, δεν είναι στο επίκεντρο η δική τους ζωή.

Η Εθνική Ιστορία: Με εξαίρεση το τελευταίο από τα μελετώμενα εγχειρίδια κανένα από τα προηγούμενα δεν παραβλέπει να προσεγγίσει την Εθνική Ιστορία. Άλλωστε, όπως στα περισσότερα επισημαίνεται αποτελεί ένα από τα κοινά γνώρισμα μας ομάδας ανθρώπων, μιας φυλής που την καθιστούν έθνος. Πρόκειται κατά κύριο λόγο για μια προσέγγιση έμμεσου χαρακτήρα που απορρέει από άλλους ισχυρισμούς ή έχει τεκμηριωτικό σκοπό. Έτσι για παράδειγμα μέσα από αναφορές σε σημαίνουσες προσωπικότητες όπως ο Σωκράτης, ο Λεωνίδας, ο Αριστοτέλης, ο Περικλής, ο Έκτορας προβάλλονται αξιομίμητα γνώρισμά τους ή αναδρομές στις συνταγματικές αναθεωρήσεις και στα πολιτεύματα. Επιπλέον παντού γίνεται ξεκάθαρα αντιληπτή η προσπάθεια ανάδειξης της Ιστορίας ως μιας μακραίωνης αδιάσπαστης πορείας γεμάτης από γενναιότητα και μάχες, πολιτισμό, καλλιτεχνικό

πλούτο και επιστήμες που βρίσκεται σε εξέλιξη. Προκύπτει, εξάλλου, πως το παρόν δεν είναι άλλο από τη συνέχιση του ένδοξου παρελθόντος, για το οποίο, όπως δηλώνεται άμεσα σε αυτή την περίπτωση, οι μαθητές και οι μαθήτριες πρέπει να νιώθουν περηφάνια αλλά και να είναι έτοιμοι να θυσιάσουν. Επίσης, όλη αυτή η πορεία της ελληνικής φυλής μέσα στο χρόνο παρουσιάζεται πάντα ως ασύγκριτα ανώτερη από αυτή άλλων φυλών. Με άλλα λόγια, στόχος είναι η ενίσχυση του εθνικού φρονήματος, της αξίας της φιλοπατρίας και του χρέους για ανόθευτη διατήρηση των γνωρισμάτων της ελληνικής φυλής που την καθιστούν αξιολύπητη και φωτοβόλουσα μεταξύ των άλλων. Κάτι τέτοιο, δεδομένου και του χρόνου εισαγωγής του εν λόγω μαθήματος στο Πρόγραμμα Σπουδών των Δημοτικών Σχολείων, είναι δικαιολογημένο, καθώς κλείνει πίσω του μια περίοδο ταραχών για την χώρα μας με πιο «ευάλωτη» αυτή του εμφυλίου.

Συνοψίζοντας τα όσα αναδείχθηκαν τόσο στο κυρίως τμήμα της εργασίας μας όσο και εδώ, στην ενότητα των συμπερασμάτων, διαπιστώνουμε ότι η έννοια του πολίτη απαντάται ως δηλωτική του κράτους στο οποίο ανήκει κάποιος/α. Επομένως, μιλάμε εξ αρχής για Έλληνες και Ελληνίδες πολίτες, με βασικά γνωρίσματα της πολιτειακής τους ιδιότητας την υπευθυνότητα και την υπακοή σε γραπτούς και άγραφους νόμους. Πρόκειται για γνωρίσματα που προβάλλονται όχι μόνο ως καθήκοντα αλλά και ως πρόποσες συμπεριφορές που θα οικοδομούν την πρόοδο και την ευημερία της ευρύτερης κοινωνίας. Βάση των όσο παρατέθηκαν και στην εισαγωγή, φαίνεται να ακολουθείται το κοινοτιστικό πολιτειακό μοντέλο, αφού σε όλα τα εγχειρίδια αντιλαμβανόμαστε τον πολίτη όχι ως ένα ενεργό μέλος της κοινωνίας, όπως θα λέγαμε σήμερα, αλλά ως μέλος ευρύτερων κοινωνικών ομάδων των οποίων την επιβίωση εξυπηρετεί. Χαρακτηριστικό και επιβεβαιωτικό παράδειγμα της παραπάνω διατύπωσης είναι η καθόλου τυχαία απουσία της ενθάρρυνσης του «εκλέγεσθαι» αλλά και η αδρομερής συγκριτικά με άλλες δικαιοδοσίες αναφορά και σε αυτή του «εκλέγειν». Πιο αναλυτικά, οι κοινωνικές ομάδες στις οποίες η συμμετοχή του εκάστοτε πολίτη είναι αναγκαίο να είναι αποδοτική είναι αυτές της οικογένειας, της γειτονιάς, του χωριού, της πόλης και του

κράτους¹¹. Προϋπόθεση για μια συμμετοχή τέτοιου είδους είναι η αποδοχή όχι μόνο των κανόνων που διέπουν αυτές τις ομάδες αλλά και των αξιών, των νοοτροπιών τους έτσι ώστε και να εξασφαλίζεται μέσα από την συλλογική προκοπή και η ατομική. Καταβάλλεται λοιπόν μια προσπάθεια διαμόρφωσης μιας ταυτότητας με κοινά χαρακτηριστικά και μιας κοινής, ομοιόμορφης όσο περισσότερο γίνεται εθνικής, θρησκευτικής και κοινωνικοπολιτικής συνείδησης. Αυτή λοιπόν η προσπάθεια γίνεται αντιληπτή μέσα από την προώθηση του τρίπτυχου «πατρίς-θρησκεία-οικογένεια», που απαντούμε πολύ πιο έντονα στα εγχειρίδια που συντάχθηκαν και κυκλοφόρησαν προ της μεταπολίτευσης και μάλιστα με έναν τρόπο γεμάτο διδακτισμό. Έτσι λοιπόν δίνεται έμφαση στην ανάπτυξη του αισθήματος του «ανήκειν» σε ένα έθνος με ασύγκριτα ένδοξο, ζηλευτό παρελθόν σε όλα τα επίπεδα, με την ευθύνη της συνέχισής του να βαραινεί τους πολίτες του σήμερα. Το γεγονός αυτό συνεπάγεται υποχρεώσεις όπως η εκπλήρωση των στρατιωτικών καθηκόντων, η αυτοθυσία, η προάσπιση της δημοκρατίας, η γνώση της ιστορίας και η απόδοση τιμών, με άλλα λόγια η ενίσχυση αυτού που ονομάζουμε φιλοπατρία. Με ανάλογο τρόπο προάγεται και η σημαντικότητα της συμμετοχής στην οικογένεια τόσο σαν εκκολαπτήριο της μετέπειτα συμμετοχής στην ευρύτερη κοινωνία όσο και σαν ένα πεδίο όπου ανθίζουν και μεταλαμπαδεύονται οι αξίες, τα πρότυπα, τα ήθη, τα έθιμα και οι παραδόσεις της ελληνικής κοινωνίας. Είναι αυτά τα χαρακτηριστικά στα οποία ταυτόχρονα οφείλεται και διαιώνίζεται και η ταυτότητά και η λειτουργία της ελληνικής κοινωνίας. Η θρησκεία από την άλλη, που εδώ ταυτίζεται με την Ορθοδοξία, είναι στυλοβάτης και της πατρίδας και της ελληνικής οικογένειας αλλά και εγγυητής πανανθρώπινων αξιών και υπό αυτό το πρίσμα οι εκκολαπτόμενοι πολίτες αξίζει να περιλάβουν στα καθήκοντα τους τις «υποχρεώσεις» απέναντί της. Όλα λοιπόν τα παραπάνω νιώθουμε ότι συγκλίνουν στο να διατηρηθούν αναλλοίωτα τα γνωρίσματα του ελληνικού έθνους από όσους και όσες μαθητές και μαθήτριες ζουν στους κόλπους του ελληνικού κράτους αλλά πολύ περισσότερο προφανώς από όσους και όσες ταυτοχρόνως υπάγονται και στο ελληνικό έθνος.

¹¹ Που εδώ τις περισσότερες φορές ταυτίζεται με την έννοια της ελληνικής πολιτείας και της πατρίδας.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αλιβιζάτος, Ν. (1986). *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση (1922-1974). Όψεις της ελληνικής εμπειρίας*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Ανδρέου, Α. (2003). Τα Αναλυτικά Προγράμματα του Δημοτικού Σχολείου (1881-1981). Ανακτήθηκε 31.1.2021 από <http://www.eriande.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio2/praktika/andreou.htm>.

Θεοδωρίδης, Π. (2004). *Οι μεταμορφώσεις της ταυτότητας Έθνος, Νεωτερικότητα και Εθνικιστικός Λόγος*. Θεσσαλονίκη: Αντιγόνη

Καρακατσάνη, Δ. (2003). *Εκπαίδευση και πολιτική διαπαιδαγώγηση: γνώσεις, αξίες, πρακτικές*. Αθήνα: Μεταίχμιο.

Καρακατσάνη, Δ. (1998). Το μάθημα πολιτικής διαπαιδαγώγησης στη Μεταπολεμική Ελλάδα: Η "Αγωγή του Πολίτου". Στο *Μνήμων*, τ. 20, 133-150.

Καριώτου, Ι. (2012). Πολιτική Κοινωνικοποίηση στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση: τα σχολικά εγχειρίδια Κοινωνική και Πολιτική Αγωγή και Πολιτική και Δίκαιο. (Αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο). Ανακτήθηκε 28.12.2022 από ikee.lib.auth.gr.

Κοντογιώργης, Γ. (2003). *Πολίτης και Πόλις. Έννοια και τυπολογία της 'πολιτειότητας'*. Αθήνα: Παπαζήση.

Μπονίδης, Κυριάκος & Ελένη Χοντολίδου (1997). «Έρευνα σχολικών εγχειριδίων: από την ποσοτική ανάλυση περιεχομένου σε ποιοτικές μεθόδους ανάλυσης –το παράδειγμα της Ελλάδας», στο Μ. Βάμβουκας, Α. Χουρδάκης (επιμ.), *Παιδαγωγική Επιστήμη στην Ελλάδα και στην Ευρώπη-Τάσεις και προοπτικές*, Ρέθυμνο: 3-5 Νοεμβρίου 1995, Πρακτικά Ζ' Διεθνούς Συνεδρίου Παιδαγωγικής Εταιρίας Ελλάδας, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, 188-224

Νούλα, Ι. (2014). Η έννοια της πολιτικότητας στην Ελληνική Πρωτοβάθμια Εκπαίδευση: Η «κατασκευή» της έννοιας του πολίτη στο πλαίσιο των εφαρμοζόμενων παιδαγωγικών πρακτικών (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας). Ανακτήθηκε 12.11.2022 από heraclitus.uth.gr.

Παπαμανώλης, Κ. (1995). Πολιτική Αγωγή και γλώσσα στο δημοτικό σχολείο: Απόψεις για τον συνδυασμό της διδασκαλίας τους. Στο *Η Λέσχη των Εκπαιδευτικών*, τ. 11, 36-40.

Φραγκουδάκη, Α. (1979). *Τα αναγνωστικά βιβλία του δημοτικού σχολείου. Ιδεολογικός πειθαναγκασμός και παιδαγωγική βία*. Αθήνα: Θεμέλιο.

Χριστιάς, Ι. (1983). Θεωρία και πράξη της πολιτικής αγωγής. Στο *Νέα Παιδεία*, τ. 25, 70-80.

Ξενογλώσση

Gunsteren, H. van. (1998). *A theory of citizenship: organizing plurality in contemporary democracies*. Boulder, Colo. [u.a.]: Westview Press.

Wain, Kenneth (1992). "Different perspectives on evaluating textbooks", στο Hilary Bourdillon (ed.), *History and Social Studies – Methodologies of textbook analysis, Braunschweig (Germany): 11-14 September 1990, Report of the educational research workshop, Amsterdam, Lisse: Swets & Zeitlinger, 35-41.*

Osler, A., & Starkey, H. (2005). *Changing Citizenship. Democracy and Inclusion in Education*. New York: Open University Press.

Πηγές

Λαζαρίδης, Ν. (1957). *Αγωγή του πολίτη δια τους μαθητάς της Στ' τάξεως των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: Εκδοτικός οίκος Πολύβιου Αλεξάκη.

Λυγκώνης, Σπ., Ζαφάρανας, Π. & Κουκουράκης, Ι. (1952) *Αγωγή του Πολίτη, τάξις ΣΤ'.* Αθήνα: Τυπογραφείο «Ο Προμηθεύς».

Παπαϊωάννου, Γ. (1966). *Αγωγή του πολίτου για την Ε΄ τάξη των Δημοτικών Σχολείων*. Αθήνα: Εκδόσεις Γεωργίου Δ. Παπαϊωάννου.

Ρουσοπούλου, Α. (1975). *Αγωγή του πολίτη Στ΄ Δημοτικού*. Αθήνα : ΟΕΔΒ.

Σαφαρίκας. Π. (1981). *Αγωγή του πολίτη Ε΄ Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.

Τσιρίμπα, Α (1969). *Αγωγή του πολίτου Στ΄ Δημοτικού*. Αθήνα: ΟΕΔΒ.